

VICENT FERRANDIS MAS

El vestit tradicional des d'altres mirades

l

Col·lecció Llotgeta de Patrimoni Local

6

VICENT FERRANDIS MAS

**El vestit tradicional
des d'altres mirades**

Edita: Ajuntament d'Aldaia

Alcalde: Guillermo Luján Valero

© Del text: Vicent Ferrandis Mas

© D'aquesta edició: Ajuntament d'Aldaia / Servei de Cultura-MUPA

Coordinació editorial: M. Francisca López Sanchis i Francesc Martínez Sanchis

Correcció lingüística: Oficina de Promoció del Valencià

Traducció a l'anglès: Robert Peat

Disseny: Collage-no coop.v. (València)

Fotografies: Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Biblioteca Nacional de España, Museu de Belles Arts de Málaga, Col·lecció Ferrandis-Bermejo, Museu del Patrimoni Municipal de Málaga, Museu de Belles Arts de Bordeus, Museo Nacional del Prado, Col·lecció de María Victoria Liceras, Patrimoni Nacional. Palau Reial

Gràfics: Vicent Ferrandis Mas

Impressió: Cograf

Dipòsit legal: V-2155-2020

ISBN: 978-84-09-23506-3

SUMARI

1. El vestit tradicional en les arts	6
1.1 Els dibuixants de gravats	7
1.2 La pintura sobre ceràmica	15
1.3 La pintura i l'escultura	17
1.4 Els pintors costumistes	20
2. El vestit tradicional en els balls de màscares	34
3. El vestit tradicional vist pels viatgers en terres valencianes	50
4. El vestit tradicional dels valencians vist pels valencians	66
Sinopsi castellà	77
Sinopsi anglès	79

1

El vestit tradicional en les arts

Cecilio Pla y Gallardo,
La charra.

Font: Blanco y Negro
(541), 14 de setembre
de 1901.

FIGURAS TEATRALES

IV

LA CHARRA

Uno de los éxitos más señalados de Ceferino Palencia se lo debe á la interesante figura de *La Charra*. La mujc. salmantina posee, sobre el encanto natural de su figura trigueña y vigorosa, el atractivo de su traje, pintoresco y rico como pocos. Es seguramente, de los trajes regionales de España, el de la *charra* el más típico y que mejor realza el airoso contorno de las motas de la provincia de Salamanca.

1.1 Els dibuixants de gravats

Podem considerar el gravat la fotografia de l'època. En la majoria de les ocasions es representa a la dona valenciana ab el seu característic vestit de l'època perquè, molts d'aquests gravats corresponen a col·leccions fetes de manera expressa per a divulgar el nostre vestit fora de les nostres fronteres, venen a ser com aqueixes postals fotogràfiques de valencianes, i que després veurem en les fotografies que aportarem de la segona meitat del segle xix i xx.

Per a analitzar els gravats prendrem com a referència les estampes sense acolorir, ja que un dels grans problemes en la interpretació dels gravats és el fet que intervinguen diverses mans. En primer lloc tenim la del pintor o inventor; en segon lloc la del gravador que esculpeix sobre la planxa de coure, per a després a continuació imprimir i, finalment, tenim a l'il·luminador o colorejador de l'estampa impresa i llista per a la seu venda.

De tots aquests professionals que intervenen en la creació de l'estampa, tan sols el primer, és a dir l'inventor, pintor autor d'un dibuix de línia, és l'únic que està obligat a conèixer el que plasma en un esbós, perquè d'això es tracta la majoria de les vegades, d'un simple esbós,

sense pretensions artístiques. El segon o gravador, sol ser el que posteriorment figura com a autor de l'obra, ell és el responsable que l'obra quede el més perfecta possible, en el sentit artístic, i qui dona el toc d'uniformitat i conjunt a tota la sèrie o col·lecció d'estampes.

Una vegada fets aquests treballs, l'estampa és posada a la venda. És llavors quan el comprador demana l'estampa, o pot demanar-la acolorida, o fins i tot demanar que li ho acolorisquen al seu gust. És de suposar que a vegades l'estampa va poder acolorir-se molt temps després de ser estampada. Així doncs, hem d'entendre que l'estampa acolorida és molt probable que estiga ab colors que res tinguen a veure ab la realitat.

En primer lloc, analitzarem un gravat de la col·lecció Vestits d'Espanya i Índies de Juan de la Cruz Cano y Olmedilla. L'autor de les estampes, que representen a la parella de valencians, és José Antonio Ximeno i Carrera, nascut a València l'any 1757 i del qual coneixem molt poques dades, però que degué morir després de 1807, data de la qual coneixem les seues últimes obres. El gravador de l'obra va ser l'esmentat Juan de la Cruz Cano y Olmedilla, que era madrileny i germà del cèlebre sainetista Ramón de la Cruz. Aquesta col·lecció de gravats, es va publicar en 1777.

Observarem en el gravat (imatges 1 i 2) que la valenciana porta un guardapeus (falda) d'un únic color i sense cap mostrejat. La guarnició consisteix en un farfalà a l'aire i estriat, davantal negre, gipó ab mànegues que probablement són de casaca, anomenades de destral, guarnides ab encaixos, mocador al coll, mantellina blanca ab cinta i ab aspecte pesat com de llana. Els complements consisteixen en arracades, creu del pit, agulla del monyo i un rosari al coll en el qual s'adverteixen una creu i dues medalles o reliquiaris.

1 *Estampa de valenciana de Juan de la Cruz.*
Font: Núm. 60. Juan de la Cruz, 1777. Col·lecció Ferrandis-Bermejo.

2 *Dibuix de valenciana. Dibuix original que Josep Ximeno, va enviar a Juan de la Cruz, per a passar-ho a gravat. Biblioteca Nacional.*

A continuació es presenten dos gravats corresponents a l'obra *Atlante Español*, en la qual l'autor, ens diu, en parlar del vestit murcià: «*El traje de que usa la gente de distinción, es el mismo que el que se estila en la Corte; y el de la gente común de ambos sexos, es como se manifiesta en la Estampa segunda, numero primero, y segundo*». Insisteix quan ho fa del vestit valencià: «*Las mujeres son atractivas, ayrosas, amigas de bayles, y del trabajo. El mismo traje que se estila en la Corte, usa la gente de distinción del Reyno de Valencia; pero el de la gente común de ambos sexos, es muy parecido al que visten los murcianos y es como se manifiesta en las estampas...*».¹

¹ *Atlante Español, ó descripción general Geográfica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias: de sus ciudades, villas, y Lugares mas famosos: de su Población, Ríos, Montes, &c. Adornado de estampas finas, que demuestran las Vistas perspectivas de todas las Ciudades: Trages propios de que usa cada Reyno y Blasones que les son peculiares. Sacado a luz por d. Bernardo Espinalt y García, Oficial del correo General de esta Corte. En Madrid, en la Imprenta de Pantaleón Aznar. Año de 1778.*

3 Parella de murcians.

Tant el gravat corresponent a Múrcia com el de València són coincidents en l'aspecte general del vestit, com referent a l'economia de tots dos regnes. La murciana, posa a la porta de l'alqueria, asseguda enfrente de la debanadora, ab el fus a la seua mà esquerra. El murcià, s'ocupa de les tasques agrícoles. El vestit d'ella, es compon de guardapeus monocolor ab guarnició de farbalà, gipó de mànega llarga, davantal i mocador blancs, ofegador en la gola i còfia al cap. El d'ell, es compon de saragüells, calçons de negrilla, camisa, jupetí, muntera i espardenyes.

En el gravat valencià podem apreciar, tant en ell com en ella, les mateixes peces. El farbalà d'ella, sembla ser doble i zigzagant, porta a més mantellina,

4 Gravat de parella de valencians. Font: *Atlante Español* (1778). Dibuix de Juan Bernabé Palomino y Fernández de la Vega.

col·locada en bandera i en l'ofegador, es distingeix clarament una creu. En el llaurador, s'observa el capotet, deixat sobre el muscle sense cenyir, calces d'arrugar sense peu i espardenyes de ramalet. L'embotjat dels cucs en mans d'ella i l'operació de filat del càrem que realitza la xiqueta que es veu a certa distància, ens indiquen les tasques de les dones de l'Horta.

A la Colección general de los trajes que en la actualidad se usan en España (1801-1804), corresponen els gravats que venen a continuació. El títol és clar, es tracta dels vestits d'ús en el moment, intentant per descomptat advertir de les diferències existents entre províncies i classes socials. El seu autor, Antonio Rodríguez Onofre (nascut a València en 1765 i mort ab

posterioritat a 1823), va fer una segona col·lecció ab les Modas de Madrid, que es va publicar l'any 1804, i un altre llibre titulat *Colección general de los trajes que usan actualmente todas las naciones del mundo descubierto*. Estem, doncs, davant un vertader especialista del tema.

5 Gravats de llauradora valenciana (esquerra) i de l'horta (dreta). Font: *Colección general de los trajes que en la actualidad se usan en España principiada en el 1801 en Madrid*.

En aquest cas, el gravador, va ser el de Salamanca Manuel Albuerne i Guerrero. Com veiem la llauradora porta peces molt similars a l'anterior de Juan de la Cruz, ab 25 anys de diferència. Guardapeus monocrom i sense dibuixos en la tela, farbalà a l'aire col·locat en ziga-zaga, davantal blanc de major grandària, gipó

de manegues de casaca i guarnides d'encaixos, mocador al coll posat ab summa elegància, senzill collaret de perles de diverses voltes, arracades, agulla, pinta, rosari al coll, calça blanca i sabata ab sivella.

En el cas de l'hortolana, la veiem més de diàriament, ab guardapeus monocrom, en el qual s'adverteix un sobreposat indefinit; justillo, camisa de llenç, ab les mànegues guarnides de randes i regulades per mitjà de cintes; davantal i mantellina col·locada a bandera; mitja blanca i sabata.

En el número 3 del *Memorial Literario*, o *Biblioteca Periódica de Ciencias, Literatura y Artes* del 30 de gener de 1808, es va publicar l'estampa titulada "Trajes del Reyno de Valencia", ab quatre dibuixos d'Antonio Rodríguez². La intenció de

2 L'estampa solta a la Biblioteca Nacional i donada per anònima per Valeriano Bozal posseeix influències de Rodríguez. La realitat és que en la publicació de l'estampa s'indica que l'autoria és de Rodríguez. Els editors del periòdic es van proposar fer ab els col·leccionables un tom per cada regne d'Espanya, iniciant el primer tom ab el Regne de València. Ab el Iliurament núm. 16 hauria d'haver conclòs el primer tom, però la Guerra de la Independència ho va impedir, quedant sense rematar el nostre regne. El Regne d'Aragó i la província de Catalunya, que sembla ser que estaven preparades, es van quedar sense imprimir. Així doncs, aquesta nova col·lecció de vestits i vistes de ciutats, dibuixada per Rodríguez, es va interrompre, quedant només la làmina corresponent a València.

Rodríguez, era fer quatre dibuixos de vestits per lliurament, dos d'home i dos de dona, ab vestit de treball i de festiu³.

La descripció que fa de les estampes, aporta molt poc per a la nostra investigació, ja que es limita a copiar la descripció de Cavanilles, que com recordarem, només fa referència al vestit masculí, i del femení simplement diu que en dies festius, els justillos i els guardapeus són de seda.

No obstant això, sí que recollirem els comentaris d'uniformitat, o de diversitat, que apunta: «El traje común de la mayor parte del Reyno es el que se presenta en la lámina, especialmente desde Cataluña y Aragón por el centro hasta Alicante, y si hay alguna diferencia no es esencial, pues consiste en llevar el calzón de lienzo (zaragüells) un poco más corto o más largo, o la casaquilla con mangas (capotet) que nunca se ponen, que en los unos suele ser de seda, en otros de filadís, y en otros de paño, o en llevar sombrero gacho grande, gorro o monterita pequeña⁴.

3 Nuevo prospecto del periódico intitulado Memorial literario o sea biblioteca periódica de ciencias, literatura y artes. Consta de 4 páginas. Enquadernat en La Gazeta de Madrid de 22 desembre 1807 i 25 desembre 1807. Biblioteca Universitat Complutense de Madrid.

4 Memorial Literario o Biblioteca Periódica de Ciencias, Literatura y Artes. Entrega núm. 3. 30-1-1808.

El traje de los habitantes de la Ciudad es el común de la Corte y demás ciudades capitales de España, el qual difiere muy poco, del generalmente usado en Europa y América, exceptuando el capote y capa, que es muí característico de los españoles⁵. De les dones del camp i de l'horta d'Oriola, ens confirma: «Las mujeres de todos estos parajes, visten del mismo modo que las que se incluyeron en la lámina y si hay alguna diferencia no es esencial, pues consiste en el color de las medias, en la figura del rodete, de la aguja con que le aseguran, u otra cosa de esta naturaleza»⁶.

En la imatge que mostrem a continuació (imatge 6), la dona porta un justillo del qual apunten les mànegues i el cabeç de la camisa, guarnida ab randes; guardapeus monocrom, que tan si més no té guarnició, molt apropiat per a un dia de treball; mocador i davantal d'indiana, percal o calicó; en el tocata, s'aprecia clarament la pinta i l'agulla.

5 Memorial Literario o Biblioteca Periódica de Ciencias, Literatura y Artes. Entrega núm. 9. 30-3-1808.

6 Memorial literario o Biblioteca Periódica de Ciencias, literatura y Artes. Entrega núm. 6. 29-2-1808.

6 Estanta de llauradora de dia de labor (esquerra) i de festiu (dreta).

Font: *Colección general de los trajes que en la actualidad se usan en España principiada en el 1801 en Madrid.*

En la imatge de la dreta veiem que es tracta de dia festiu, i el seu abillament consisteix en gipó negre, ab mànegues de bota guarnides de randes; guardapeus monocrom, ab dos farbalans a l'aire; mocador i davantal de mussolina blanca; mantellina de baieta guarnida de cinta de color; collaret, probablement de comptes de nacre, ab la seua creu del mateix.

Interessantíssima resulta l'estampa que Rodríguez representa les noces en una horta (no sabem si valenciana) per a l'obra *Observatorio rustico*,⁷ que va conéixer deu edicions entre 1772 i 1830. Encara que

l'autor del text era de Càceres, la imatge és la de la de l'horta valenciana. (Imatge 7)

7 Noces de l'horta. Dibuix preparatori d'Antonio Rodríguez, BN (Madrid). DIB/16/4/12.

De la Colección general de trajes de España, publicada en 1825 (el que deixaríem una cadència d'un altre quart de segle), l'inventor o pintor de la col·lecció va ser el valencià Josep Ribelles i Helip (probablement Felip). Havia nascut a València en 1778 i va morir a Madrid en 1835, ab el que va conèixer perfectament el vestit de valenciana de bastants anys. En aquesta ocasió el gravador va ser Juan Carrafa.

Podem observar trets molt similars (imatge 8): guardapeus monocrom i sense dibuix, substitueix el farbalà per una punta de boixets probablement metàl·lica; gipó

7 Gregorio de Salas. Francisco. *Observatorio rustico*. Repulles, Madrid. 1816.

de mànega al sagnat, deixant veure les mànegues de la camisa guarnides ab randes; davantal i mocador al coll, tots dos blancs, guarnits de randes i probablement de mussolina; arracades, agulla, pinta i al coll un collaret probablement de comptes de nacre ab una creu del mateix.

8 Estampa de llauradora de dia de labor (esquerra) i de festiu (dreta). Font: *Colección de trajes de España*, Biblioteca Nacional de España. Signatura, ER/3487.

No s'entén la diferenciació que fan Ribelles i Rodríguez entre llauradora i hortolana, encara que ràpidament ens advertim que una és en vestit de més vestir que l'altra. És a dir, deien vestit de llauradora al de dies festius i de hortolana al de diari. De nou observem el guardapeus o sayalejo monocrom, ab guarnició a la vora inferior; en lloc del

gipó porta un justillo que deixa apuntar les mànegues de la camisa, guarnides de cintes; mocador, mantellina i davantal de mussolina blanca i sense guarnició; calça blanca i sabata escotada; el monyo, encara que de difícil interpretació, correspon a l'anomenat de “picaporte”, ja que no està suportat per l’agulla i si, en canvi, porta una xicoteta cinta, l’adreç consisteix en arracades de tres atmetletes, pinta i collaret de comptes gruixuts i ab una creu.

9 Estampa de colona (esquerra) i llauradora (dreta). Font: *Colección de trajes de España*, Biblioteca Nacional de España. Signatura, ER/3487.

En la imatge 9 la colona porta guardapeus o saia d'un únic color i sense guarnició, com correspondria a una dona que està treballant (en aquest cas filant); justillo, que no s'aprecia, camisa de mànegues sense guarnició; mocador de colors, probablement d'indiana o zaraza

i davantal d'algun llenç de cotó; calça espardenyes i probablement no porta mitges. El pentinat consisteix en rodet ab agulla, pinta rectangular, arracades de tres penjants i collaret de comptes ab creu.

A la seuva dreta una dona ab guardapeus o saia, de teixit sense mostra, com totes les que hem vist, i sense cap mena de guarnició; justillo, que deixa veure les mànegues de la camisa, sense guarnició; calça espardenyes i sense calces. El pentinat consisteix en una llarga trena que remata ab un llaç de cinta. Com a adreç només porta el pràcticament obligatori collaret devocional de comptes ab la seuva creu.

Per a finalitzar el conjunt d'exemples aportats des dels gravats es presenta, probablement, l'última representació del vestit popular⁸. En aquesta aquarel·la, d'autor i any desconeguts, els colors han de considerar-se vàlids, ja que es tracta dels pròpiament representats pel pintor.

10 Aquarel·la. Font: Estampa editada per Las Provincias.

En la pintura de dalt podem advertir un guardapeus lis blau, ab una franja daurada o groga, que més aviat sembla farbalà per la manera d'anar subjecte per la part superior, davantal i mocador blancs, justillo, camisa en la qual s'adverteix una xicoteta guarnició en la mànegua, que a més se subjecta ab cinta, barquillos en les orellas, creu penjada de cinta, reliquiari o guardapèls en forma de cor, pinta, agulla i rascamonyo. Com veiem pel tardana de la representació, incorpora ja el rascamonyo.

⁸ Encara que està datada i signada, per desgràcia són il·legibles. Per part meua la dataria en la dècada dels 40 del segle XIX

1.2 La pintura sobre ceràmica

Els panells ceràmics ens donen una clara realitat del que és el vestit de la valenciana, ja que en ells es representa la vida quotidiana, especialment en la cuina, i que la majoria d'ells es van realitzar amb intenció de col·locar-los en cuines de les cases palau.

No hi ha problema amb la representació dels colors perquè la paleta a utilitzar, malgrat no ser molt àmplia, és prou diversa per a plasmar la realitat valenciana⁹.

11 Panell de ceràmica. Font: Casa del marqués de Benicarló. Benicarló.

En aquest primer panell, advertim a dues dones amb guardapeus blaus, la una porta una guarnició que podem interpretar de puntetes d'or, encara que tal vegada es volia representar plata. Els davantals i els mocadors són blancs; un dels gipons és blau i l'altre podria ser marró, encara que tal vegada siga la possibilitat que ha tingut el pintor en mesclar manganès amb taronja. És d'advertir que ambdues porten les mànegues de casaca, anomenades

⁹ Tan sols ofereixen problema el roig que no existia en el segle XVIII i principis del XIX; el platejat que tampoc existia; el negre com calia fer-lo amb manganès, podia quedar com a morat en cas de voler fer-li alguna mostra; en el cas del blanc, per a distingir-se del vidriat d'estany, calia donar-li una mica de matablanc, és a dir una aparença blavosa.

popularment de “destral”, per la seu forma semblant a la d’una destral. Les dues porten collaret ajustat a la gola i a les dues se’ls adverteix la camisa en l’escot i les màniques. Una sembla no portar pendents i sí agulla, mentre que l’altra porta uns xicotets pendents i còfia. Ambdues calcen sabata negra, en les quals a una se li adverteix les sivelles. Una d’elles porta còfia ab cinta.

12 Panell de ceràmica. Font: *El Palasiet*

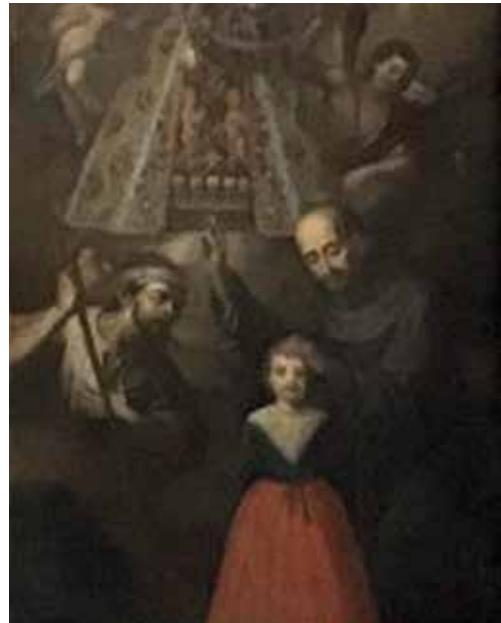
En aquest altre panell es representa una dona més enjoïada, que encara que està en l’acció de servir la taula, més aviat sembla ser la senyora de la casa. En una mà porta una mancerina ab quiquera de xocolate i pastes i en l’altra una salvilla ab dues quiqueries. El seu vestit consisteix en un guardapeus clar, en el qual s’adverteixen unes xicotetes flors de quatre pètals, ab farbalà blanc a l’aire, davantal negre ab farbalà, gipó negre ab màniques de casaca per on apunten les màniques de la camisa ab guarnició d’encaix (el negre per a gipó i davantal, s’ha aconseguit a força de diluir el manganès), i mocador de coll blanc guarnit d’encaix. La joieria consisteix en arracades i creu de coll ab espejuelos i mitjans verds, probablement a joc ab l’agulla, en la qual no s’adverteix el detall; la pinta clarament sobredaurada i sabates negres ab sivelles de plata.

1.3 La pintura i l'escultura

Vegem ara algunes pintures. En la que presentem a continuació podem veure a les dues joves oferents que visten a la manera tradicional, encara que per la qualitat de les fotos no podem apreciar els colors dels guardapeus, una sembla portar una basquinya negra. Una porta justillo verd i camisa de mànega llarga arromangada als colzes. L'altra gipó negre. Ambdues porten davantals i mocadors de coll blancs.

13 *Puríssima ab dos oferents.* Font: Museu de la Ciutat de València.

14 *El miracle del Beat Gaspar de Bono.* Font: Museu Marià de l'Ajuntament de València.

Molt interessant resulta també la natura morta de cuina, pintada per Félix Lorente, pintor valencià, especialitzat en natures mortes, que va viure en ple segle XVIII. Per les característiques del vestit, podríem assimilar-la ab una valenciana, especialment, si tenim en compte, que la producció del xocolate i tots els utensilis sobre la taula, podrien ser perfectament valencians. D'altra banda, sembla ser que mai va eixir de València. Els paisatges que apareixen en les seues obres, són

típicament valencians. Porta gipó negre, guardapeus blau, mocador i davantal de mussolina, còfia de seda roja i un cordonet ofegador del qual penja un reliquiari o medalló.

15 *Dona tirant xocolate en una quinquera ab mancerina.* Font: Artnet. Subhastat el 8-5-2000.

També en l'escultura podem trobar representació del vestit de valenciana. José Esteve i Bonet, nascut a València en 1742, va realitzar diverses figures de valencianes ab destinació al Betlem del Príncep. Ací podem veure una d'elles ab justillo de color clar, camisa de mànega llarga, ab cintes que clarament estan col·locades fora de lloc i guarnida ab encaixos. El guardapeus és de color blau llis.

Estem, doncs, davant una manera de vestir que es va mantindre durant uns 170 anys, és a dir, que unes sis generacions la van utilitzar. Els motius del seu abandó

són clars. D'una banda la moda que venia espentant, i dic espentant perquè els llauradors, en general poc donats als canvis, tal vegada no serien partidaris de la seu acceptació. De fet, cada vegada que s'introduïa alguna moda nova solia ser ridiculitzada pels col·loquiers. D'altra banda, la creixent introducció dels teixits de cotó que eren molt més barats, frescos i cridaners. Finalment, la decadència de la producció sericícola valenciana, que cada vegada estava més especialitzada en teixits de qualitat per al seu consum en ornaments religiosos, cortinatges i tapisseries. A menor producció i millores tècniques, va ser inherent la desaparició dels teixits de seda de baixa qualitat que eren els que s'utilitzaven per als guardapeus.

Després de tot l'exposat, i com a conclusió, podria afirmar-se que mai ha existit el supòsit vestit de valenciana d'espolí o de teixits florejats.

En principi, era alguna cosa que no arribava a comprendre, però que vaig intentar justificar-ho ab la teoria que haguera adoptat qualsevol, i que és el que hem fet la majoria dels investigadors. Aquesta teoria que ara em sembla equivocada, és que pintors i literats costumistes en actiu des de mitjan segle XIX, havien desenvolupat un model de vestit característic de la dona de l'Horta de València que ells no havien conegit en ús.

Després d'anys de caminar entre documentació antiga, vaig començar a sospitar que tal vegada podria estar equivocat en la línia de justificació que havia triat, i vaig pensar que la lògica podia ser una altra totalment diferent. O tal vegada no buscava en el lloc correcte.

Encara que ja fa un temps que vaig començar a madurar la nova teoria, sempre l'he mantinguda aparcada, ja que suposava una cosa tan nova que tal vegada no fora compartit i entès per la resta de les persones, que si bé no es dediquen a la investigació, sí que ho fan en el camp de la utilització del vestit que anomenem típic.

Finalment, m'he decidisc a publicar la meua teoria sobre la història del vestit de valenciana. Fins ara, l'únic llibre titulat així, era el de Francisco Almela i Vives, que en 1962, va publicar la *Història del vestido de labrador valenciana*. En aquest llibre, Almela i Vives postil·lava i corregia a José Ortega y Gasset en el seu pròleg a l'edició de *Tipos y vestidos de España*. Llibre bàsicament de fotografies de José Ortiz de Echague, publicat en 1930. Ortega y Gasset, en el seu pròleg, en tractar de la ciència del vestit popular, afirmava que «este no suele ser muy antiguo y añadía que su origen no suele ser popular»¹⁰.

10 *Tipos y trajes de España*. José Ortiz de Echague. Editorial Espasa Calpe Madrid 1930.

Aquestes afirmacions semblaven molestar una mica a Almela i Vives, que planteja la pregunta ab una mica de sorna. “D'on provenia, doncs?” i contínua ab les paraules d'Ortega y Gasset. «El traje de la hembra popular aragonesa y el de la valenciana son el traje de la dama dieciochesca interpretado en material humilde por oficiales toscos». Clarament Ortega y Gasset estava en el camí encertat i advertia que alguna cosa fallava.

Almela i Vives, continua donant-nos claus de l'ocorregut. A mitjan segle xix s'inicia, a grosso modo, la preterició del vestit típic de la de l'horta valentina per adoptar modes més uniformes i generalitzades, adopció que pot donar-se per consumada a principis del segle actual. «Durante este periodo florecen en Valencia numerosos pintores que tienen como denominador común el costumbrismo, entendido en su sentido más amplio, pues mientras unos se ciñen a la anécdota con propósito casi documental, otros aprovechan lo que pudiera llamarse folklore con un sentido puramente decorativo»¹¹.

Ab aquestes paraules Almela, ens deixa clar que aquests pintors sorgits i actius

11 *Historia del vestido de labrador valenciana*. Francisco Almela y Vives. Valencia 1962. Treball que va obtindre el premi en els Jocs Florals de Lo Rat Penat en 1961.

des de mitjan xix, són els que fixen les característiques del vestit de la valenciana. No obstant això, deixa molt clara la diferència entre Bernardo Ferrandis i la resta. De Ferrandis, ens indica que era l'únic que havia conegit alguns testimonis de la indumentària tradicional i que havia acumulat gran quantitat de roba en el seu estudi del jardí de Roca. D'aquest pintor ens diu que els seus vestits evidencien una gran sobrietat. No obstant això, encara que va ser el pintor que millor reflecteix el vestit tradicional, se li nota la influència d'aqueix folklorisme que esmenta Almela.

16 *Abans del bateig*. Font: Bernardo Ferrandis Badenes. ARTNET.

És clar que els pintors posteriors a Ferrandis, ab un total desconeixement de la indumentària tradicional, van crear un model típic que en l'actualitat és el que

prevale. Però, lògicament, aqueix model el degueren crear en algun costat, i aqueixa és la clau de la qüestió i el tema que en aquesta investigació ens interessa.

1.4 Els pintors costumistes

El primer d'ells va ser Bernardo Ferrandis i Badenes (1835-1885). En la seua pintura s'adverteix una certa autenticitat, que es nota especialment en la indumentària ab què representa els homes. És l'únic que, ocasionalment, els pinta ab calçons de negrilla, còfia, muntera i ab capotets de mànegues independents. El cabell dels homes, llarg i caigut en "polseres" (guedejas) i encara que no s'adverteix per portar la còfia, la coroneta rapada com els capellans. En la seua pintura, es manifesta clarament l'època que intenta representar, que en general correspon a la generació anterior a la seua, és a dir, el primer terç del segle xix. És coneixedor de molts costums, com l'ús del rosari com a complement devocional del vestit.

Tan convençut estava Ferrandis ab "els polseres", com a cosa tan tradicional dels valencians, que no va dubtar de retratar al seu pare vestit a l'antiga i ab cabells llargs, a grandària major del natural i presentar-ho a l'Exposició Nacional de Madrid, sent

premiat amb la Segona Medalla, i adquirit per Isabel II, per a la seua exhibició en el Palau Real.

17 Un alcalde valencià en 1800. Retrat del seu pare. Font: Museu de Belles Arts de Málaga.

18 *El pastor i les seues ovelles.*

Ferrandis Luna, ens comenta que a Bernardo Ferrandis, se'l va acusar de certa sobrietat enfront d'exuberàncies i amplituds dels pintors posteriors¹². Continua Ferrandis Luna, descriuint els tipus de les pintures de Bernardo Ferrandis i elogiant la seu varietat: «... pintó docenas de valencianas; y sin embargo, cada traje es distinto a otro, lo que demuestra la variedad de tipos y de líneas que existían en su tiempo -mediados del siglo XIX-, y por ende el error actual de considerar el actualmente difundido como único valenciano, cuando lo cierto es que, manteniendo las prendas características, Bernardo Ferrandis tiene pluralidad de tipos. Dos prendas típicas se han abandonado casi en el indumento y son: una el chal de fleco, que, sostenidas

¹² Valencia Atracción, núm. 175. 1949. Pàg. 7.

dos puntas, sobre los brazos y la tercera caída a media espalda, servía para cubrir el busto, contorneándolo y para dar graciosa ocupación a los antebrazos y manos... Otra prenda poco usada, y sin embargo muy típica valenciana, es la mantilla blanca larga -mantellina de randa- que cubría la cabeza y sus aderezos, envolvía la espalda y se prolongaba por el cuerpo. Sin ella la mujer vestida de labradora no tiene solución para los actos religiosos, para asistir a una procesión, ni tampoco para salir de un baile».

Aquesta opinió de Salvador Ferrandis Luna cal emmarcar-la l'any 1949, 120 anys després d'haver desaparegut el vestit nacional. Per al mocador de serrell, que va començar a utilitzar-se a partir de 1830, ja li sembla que havia de formar part del vestit nacional, el mateix que les mantellines blanques de tovallola, tots dos o terns. Ara bé, la veritat és que no hem de deixar en l'oblit aquesta anotació de Ferrandis Luna, ja que sí formaria part d'aqueixa evolució posterior.

◀ 19 *El Tribunal de les Aigües. Detall* Font: Museu de Belles Arts de Bordeus.

En les pintures de Ferrandis, veiem les llauradores ab guardapeus blaus i d'altres colors llisos, justillos verds, rosa o rojos, les mànegues afarolades de les camises, les llargues mànegues dels gipons, l'unflat monyo posterior sense caragols, les agulles de bona grandària i la pinta. Especialment interessant resulta la llauradora del Tribunal de les Aigües, en la seua primera versió (1865), la que es conserva l'en el Museu de Belles Arts de Bordeus i que va ser adquirida per Napoleó III. En ella s'aprecia molt millor que en la versió de València, el guardapeus blau ab guarnició de plata.

20 *Com a peix en l'aigua. Font. Bernardo Ferrandis. Detall.*

Continua Salvador Ferrandis Luna, establint diferències entre la pintura de Bernardo i els altres pintors del moment: «Otro asunto importante es el de los “caragols” del peinado. Ni el Tribunal de las Aguas, ni en *El cuerpo del delito*, dos de los más conocidos y reproducidos cuadros de Ferrandis, ni en ninguno otro suyo, las labradoras jóvenes adornan sus sienes y orejas con caragols; siempre las enseñan desnudas y airoosas, con la prolongación de “les arracades, polques o raïms”; el pelo se estira para buscar el monyo alto y no bajo, como se acostumbra ahora. Compárense las cabezas de labradoras de Ferrandis con el peinado que actualmente se confeccionan las valencianas, y se advertirá una superioridad muy grande a favor de las el pintor y en orden a la elegancia y estilización. Solamente en mujeres de edad el pintor Ferrandis las pone caragols. Los caragols del peinado los hemos conocido todavía en las serranías churras de Valencia asomando en mujeres viejas por los bordes del pañuelo con que cubrían sus cabezas. El tema no deja de ser interesante y apto para discutirlo, pero lo cierto es que los cuadros de Bernardo Ferrandis, constituyen un Museo de Indumentaria Valenciana». Com veiem, Salvador arremet directament contra l'ús dels “caragols”, que ell veu com a anacrònics i pertanyents a la moda de finals del segle xix. D'altra banda,

reivindica el monyo posterior construït alt, en lloc de les modes posteriors, que el situen pràcticament sobre el coll.

21 *Com a peix en l'aigua*. Font.: Bernardo Ferrandis. Detall.

22 *L'al-legat o Contribució de Sang*. Font: Bernardo Ferrandis. 1881. Detall. Museu del Patrimoni Municipal de Málaga.

23 *L'al-legat o Contribució de Sang.* Font: Bernardo Ferrandis. 1881. Detall. Museu del Patrimoni Municipal de Màlaga.

Després de Ferrandis, ja ningú pinta el verdader guardapeus, a excepció de l'alacantí Antonio Amorós i Botella (1849-1925), que ho fa en un quadre en el qual apareixen dos xiquets ballant, vestits a la manera antiga, mentre que la resta de la família vist a la manera que vestia en aquells dies la gent de l'Horta. Cal tindre present, que en la zona alacantina del nord de la província, es va mantindre en vigor el guardapeus blau ab garnició de farfalà.

24 Font: Antonio Amorós y Botella. (1849-1925).

Ferrandis va ser l'autèntic creador de l'escola malagueña de pintura, al costat del seu amic, el pintor també valenciano Antonio Muñoz Degrain. Alguns dels seus deixebles van pintar quadres de costums valencians, com el cas de José Nogales Sevilla (1860-1939). La pintura de Nogales, fins i tot guarda característiques de Ferrandis, pintant faldes o guardapeus blaus, justillos i mocadors blancs, això sí, ja mesclats amb gipons de manegues afarolades.

25 *Floristes valencianes.* Font: José Nogales Sevilla (Málaga, 1860-1939).

Vicent Borràs i Mompó (1835-1903), va nàixer el mateix any que Bernardo Ferrandis, i com Amorós, va realitzar obres que reflectien la manera de vestir del moment. En el quadre que a continuació posem com a exemple de la seu obra, es pot advertir un guardapeus a ratlles verticals

26 *L'eminent visitant.* Font: Vicent Borràs i Mompó. (1835-1903).

En 1858 arriba de visita a València la reina Isabel II, i en el palau de Cervelló se li fa una recepció a la qual assisteixen diverses senyoretas, que per descomptat serien de l'aristocràcia, o almenys de famílies rellevants. Això queda plasmat en un quadre que existeix en el palau, pintat pel valencià Antonio Galbien i Meseguer (1841-1896), que per cert mai va pintar quadres costumistes.

En ell podem veure que unes senyoretas van abillades amb els vestits

que hem citat com de màscares i en els quals s'adverteixen certes modificacions “a la moda”, com és el pentinat ab rodets o “caragols”, al qual tant de fervor atacava Salvador Ferrandis Luna (sempbla que els Ferrandis som els discordants en aquest tema de la indumentària), quan en la seu última etapa (principis de la dècada dels 50), en un article de 16 de març de 1952, titulat *Gala i adorn de les llauradores*, deia: «*¿Son indispensables en el peinado típico valenciano y el peinado aplastado sobre la nuca? ¿No resultan más esbeltas la cabeza y el cuello si las orejas están libres de caragols y el peinado se eleva, sin prescindir de modo alguno de la pinta y de les agujas?*».

27 *Besamans a Isabel II.* Font: Antonio Galbien i Meseguer (1841-1896). Col·lecció del Palau de Cervelló.

En el mateix quadre podem apreciar altres senyoretes, que tal vegada per pertànyer a la classe de les llauradores adinerades o terratinents, van vestides ab guardapeus llis i sense caragols, la qual cosa en principi correspondria a la indumentària tradicional valenciana. Queda clar que davant la reina s'havia d'emportar el vestit ab el qual es reconeixia a la valenciana i que, segurament, la pròpia reina hauria portat en algun ball de màscares.

Recordem que l'any 1858, encara no havien començat a pintar cap dels famosos pintors que fixarien el vestit de valenciana. Tan sols ho havia fet Bernardo Ferrandis. Per aquella època estava desenvolupant-se la figura de Joaquim Agrasot i Juan (1837-1919), pintor que continuaria fins i tot entre dues aigües, a ell corresponen l'autoria de pintures que reflecteixen el vestir de la seua època fidelment, sense fantasies que intenten imitar una manera de vestir que ja no ha conegit. La seua època productiva de temes costumistes valencians s'inicia aproximadament en 1868 i repeteix moltes vegades versions del mateix tema, per la qual cosa resulta molt difícil establir cronologies.

Posem com a exemple aquest que representa una fira als afores d'una població, un dels temes preferits del pintor. Aquest seria el vestit usual de l'àmbit rural entre 1860 i 1880.

28 *Fira.* Font: Joaquin Agrasot y Juán. (1837-1919).

I uns altres de manifest folklorisme, en els quals apareix ja la figura estereotipada que hem descrit com la valenciana de màscara. És el cas el qual a continuació inserim. Elles totes ab pentinat de caragols, que era la moda del moment i que només corresponia a una generació; ab referència als homes bé podem dir que visten a la manera dels llauradors, d'una manera que ja era d'un parell de generacions.

29 *Parada en el sarau.* Font: Joaquin Agrasot y Juán. (1837-1919).

D'aquest pintor, podem observar molta obra, ja que va ser molt prolífic. En moltes d'elles, veiem que les teles representades són cotons estampats, i no espolins com es veuen en pintors posteriors. En la imatge 30, podem observar una jove vestida al gust de l'època, amb mocador de crespó negre, pentinada ab els caragols i amb pinta.

30 Jove Valenciana. Fuente: Joaquín Agrasot y Juan. Col·lecció Ferrandis-Bermejo.

De Josep Brú i Albiñana (1855-1921), no hem trobat cap quadre que intente representar l'estereotip esmentat. La seua pintura, que intenta representar sempre una escena tradicional, és el célebre del joc de pilota, en el qual apareix un individu amb manta morellana en primer pla i un altre

més endavant, mentre que la resta porten mantes valencianes de mostra. I com no, l'inevitiable alcalde ab el seu cossiol.

En el cas de José Mongrell Torrent (1870-1937), tota la seu obra gira ja entorn de l'estereotip. En aquesta, com en totes les que hem vist d'aquesta època, en la qual s'ha perdut el vestit tradicional i veiem l'alcalde que mai va existir. Alcalde que pintaran també Esteve, Brú, Zapatér i López Mezquita.

31 Camí de la cerimònia. Font: Jose Mongrell Torrent. 1870-1937.

El gran pintor de la llum, Joaquín Sorolla (1863-1923), també va continuar ab la línia folklorista, sent decisiu per a fixar l'estereotip. I el mateix ocorre ab tots els pintors nascuts en la segona meitat del segle XIX.

32 *A la porta de la alqueria*. Font: Joaquín Sorolla Bastida (1863-1923).

Els pintors costumistes, que van desenvolupar el vestit típic de la Llaudadora Valenciana, van nàixer amb posterioritat a haver-se deixat d'utilitzar el vestit nacional de la valenciana. Bernardo Ferrandis i Badenes en 1835, Joaquim Agrassot i Juan 1837, Antonio Galbien i Meseguer 1841, Antonio Amorós i Botella 1849, Josep Brú i Albiñana 1855, Joaquín Sorolla i Bastida 1863, José Mongrell i Torrent 1870, etc. Així doncs, cap d'ells va pintar el que veia als carrers, sinó el que s'imaginava que havien vestit les generacions anteriors.

Per a documentar aqueixos anys, res millor que els Butlletins Oficials de la Província. Els butlletins van començar a editar-se en 1833, immediatament a produir-se la divisió territorial de Javier de Burgos, en la qual es va dividir el territori espanyol en províncies. En el cas de la província del Regne de València, es van formar tres noves províncies al voltant de les ciutats d'Alacant, Castelló i València; en aquesta nova divisió, ja no es va tindre en compte la de Xàtiva, contemplada en el projecte de 1822, dins del Trienni Liberal.

33 *El Butlletí va nàixer el 3 de setembre de 1833 i, pel seu contingut, és una eina de valor històric, administratiu i informatiu de primer ordre.*

Font: Arxiu General i Fotogràfic. DIVAL.

En el butlletí, es publicaven les cerques i captures de persones reclamades per la justícia, així com totes les actuacions judicials i altres assumptes oficials. La descripció correspon a la roba que realment portava posada en el moment en què es publica en el butlletí:

«1846. Busca y captura de la gitana Dolores Hernandez y Echevarria, de 26 años. Viste zagalejo de percal con farfalan de lo mismo, medias y zapatos; y todo su traje está entre labradora y gitana».

«1846. Desaparición de Joaquina Borguñ, de 56 años, vecina de Murviedro. Viste sagalejo de bayeta encarnada y encima otro de percal azul a rayas y con florecillas amarillas. Jubón de percal tambien azul a florecitas sueltas amarillas. Pañuelo al cuello de color morado a ramos blancos, zapatos y medias, unas veces grises y otras azules».

«1847. Cadáver de una mujer encontrado en la partida del Mas del Curro, en el término de Naquera. Viste Camisa de lienzo, enaguas de lo mismo, bastante remendadas, zagalejo blanco con muestras, corsé de color verduzco, tambien remendado y mantilla negra con terciopelo alrededor».

«1851. Francisca Saura, de Vinaroz, vestida con unas sayas azules rayadas, pañuelo al cuello de algodón, en mangas de camisa, justillo de color azul y alpargatas de cañamo con cinta negra».

«1854. Cadáver de una joven de entre 16 y 20 años, encontrado bajo la Peña de las Horcas, en término de Cirat. Viste pañuelo del cuello, azul a flores amarillas; corsé de algodón azul; camisa delgada, vieja; enaguas de lienzo de casa, usadas; un delantal de india morado; zagalejo tambien de india,

color de rosa, con emparrado del mismo color; aguja del moño con piedras azules falsas, un pendiente de cobre, tambien con piedras azules falsas».

«1855. Hallazgo de un cadáver. Mujer que viste un jubón de indiana azul, un zagalajeo de la misma tela, aunque de diferente dibujo, una saya de bayeta verde con muchos remiendos, una camisa de lienzo basto, medias azules, albarcas con cordelillo de cañamo, un pañuelo de yerbas azul oscuro con flores grandes».

«1857. Desaparición de María Tarrega, de 30 años, vecina de Altura. Vestía un zagalajeo o vestido de sarasa a muestras de color morado; pañuelo de pita colorado y blanco, bastante usado, al cuello; aguja de labrador a dos picadores a la cabeza, y pendientes de piedras de vidrio verdes; todas estas alhajas de las llamadas falsas, y zapatos».

«1857. Busca y captura del matrimonio de Crevillente, formado por Catalina Cuartero y Gabriel Fernández, de Crevillente. Ella viste Jubón de indiana de color encarnado y la labor unos redondalitos y de manga ancha, una saya de muletón dorado, otra de

indiana, medias azules, zapatos rusos, un pañuelo al cuello de lana dulce, otro de seda a la cabeza, y una mantilla de sarga con cinta de terciopelo. Gabriel viste: sombrero calañés, chaqueta de paño negro fino con forro encarnado y trencillas en las mangas verdes y encarnadas, pantalón de verano a cuadros, medias de hilo blancas, alpargates fraileros con cinta blanca, faja encarnada ancha de algodón y seda».

«1858. Desaparición de María García y López, de 46 años. Vecina de Algimia de Almonacid. Viste zagalajeo de indiana, de pie azul, con rayas y flores encarnadas y pajizas; justillo de alducar encarnado; pañuelo al cuello, pie azul con flortes encarnadas y pajizas y algo blancas; pañuelo a la cabeza, pie azul, tambien con flores encarnadas y pajizas, y alpargatas de cañamo. Lleva consigo una almohada de muselina y dentro de ella una mantilla de seda negra, con encaje; zapatos de seda de color; dos o tres pañuelos negros de seda para el cuello y una camisa de lienzo como sin coser».

«1859. Cadáver de una mujer encontrado en la partida de Matella en el término de Culla. Se encontraron,

esparcidas por el suelo , unas sayas de algodón, rayadas de blanco, a más de medio uso; otras de lo mismo, también rayadas, en muy mal estado; otras de cáñamo, de las llamadas vions, todas rasgadas, quasi sin poder usar; una camisa a medio uso, de algodón blanco, un poco rasgada, sin duda por las fieras; un pañuelo del cuello de algodón, con viras azules, en mal estado; otro pañuelo de la cabeza, azul, con flores coloradas, en mal estado; un delantal de algodón, con cintas negras, en mal estado; un capacito de palma, a medio uso, que contenía dentro un justillo muy rasgado, que no se comprende a qué parte de ropa pertenecía; un par de alpargatas, muy viejas, y varios trapos de diferentes colores; un sueco; una faltriquera de criatura, con cintas blancas, de ropa de algodón, y remendada con remiendo de lienzo, y dentro se encontró cuatro reales en una moneda de plata, y cinco en moneda de cobre».

De tots aquests senyals facilitats pels jutjats, podem extraure les dades suficients per a determinar quin era el vestit que portaven diàriament les dones d'entre els anys 1850 a 1870, època de plena gestació del vestit que considerem de disfressa.

34 Costumes de Valence; Beauvais; Gruyer (Francia entre 1801 y 1850) - Roéville, s. xix
Gravat. Drets: The Public Domain Mark (PDM):
<http://creativecommons.org/publicdomain/mark/1.0/>.

En primer lloc, veiem que les faldes, són les anomenades saies o sagalecs. Se'n diu així, sent semi-interior o exterior. La destinada a ús exterior sol ser de percal, indiana o zaraza, tots ells de teixits de cotó estampat i, ocasionalment, guarnits ab farbalà. El de davall, que en alguns casos és exterior, confeccionat ab gèneres de llana, baieta o moletó, de colors vius.

Els cossos consisteixen en gipons dels mateixos gèneres dels sagalecs, però que unes vegades formen conjunt amb ell i unes altres no. Justacossos de seda o cotó. Veiem que a vegades mancada la peça

correspondent al cos, ab el que serà que la camisa aniria directament coberta pel mocador.

Els mocadors de coll, com a complement no indispensable, unes ho porten i unes altres no. Els mocadors de cap són encara menys freqüents i sembla ocupar el lloc de la mantellina. El corrent de tots dos mocadors, és que foren de cotó estampat, llana o dels anomenats "d'herbes". En l'actualitat, es diu mocador de "herbes" a un mocador de quadres blaus i blancs, al qual s'atribueix origen manxec, la qual cosa és un error en el qual cauen molts investigadors. El vertader mocador de "herbes", procedia d'Àsia, probablement de Paliacates, ciutat de la costa de Coronant a l'Índia, i era estampat de colors destacant els tons rojos i negres ab dissenys vegetals. En la descripció del cadàver de dona, trobat en 1855, ens aclareix que el mocador d'herbes és blau fosc ab flors grans¹³.

13 Salado Álvarez, Victoriano (1867-1931), en *Minúcies del lenguaje*, identifica paliacate ab el mocador d'herbes. Potser el mocador d'herbes va arribar tard a Espanya i ab un altre nom, perquè en el *Corpus Diacrónico del Espanyol* de la RAE no apareix mocador d'herbes abans de 1884, en Picón, Jacinto Octavio. La hijastra del amor. El DRAE ho registra molt posteriorment, des de 1925. Però ja en el *Diario de Madrid* del 16/1/1801, s'indica l'extraviatament d'un mocador d'herbes.

Els davantals solen ser de gèneres de cotó, percal, indianà, zaraza i guinga. Les calces de fil o cotó, en general blanques o blaves. Les espardenyes són de cànem, avarca o fins i tot fraíleres. Les sabates, de seda els porten a vegades, però no els calcen per a no desbaratar-los. Molt normal, és que les dones anaren descalces, encara que portaren el calçat ab elles. Les mantellines negres, de llana guarnida ab cinta o de seda guarnides d'encaixos.

Interessant, resulta la descripció de la joieria. S'adverteix que poques són les que porten joies, i en tots els casos, consisteix en l'essencial, l'agulla del monyo a la llauradora i les arracades. En general de pedres de vidre, considerades falses. A continuació, una descripció de joies robades a casa de Manuel Blasco, veí de Faura, que resulta molt interessant, per indicar-nos que en 1852, les pendentis anomenades barquillos són antics i els raïms són a la moderna.

«Un collar de tres rastros de perlas finas, con candado y medallón de oro. Unos barquillos antiguos de oro, con tres rastros de perlas finas y piedras verdes. Unos pendientes a la moderna, de oro, formando racimos de perlas finas. Tres sortijas de oro, una de ellas con diamantes. Un tembleque guarnecido de perillas finas...».

2

El vestit tradicional en els balls de màscares

Estampa. Una fête de Paroisse á Alicante (entre 1850 y 1900) - Rouargue, Adolphe, 1810-después de 1870.

Publicació: Impiè. F. Chardon ainé 30 r. Hautefeville, [entre 1850 y 1900]

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu / Biblioteca Valenciana Digital (BIVALDI).

Font: BIVALDI.

UNE FÊTE DE PAROISSE Á ALICANTE.

Distanciant-nos del llibre d'Almela i Vives, centrarem l'atenció en les mascarades. Les mascarades, al principi, eren pròpies de les festes de Carnestoltes. A nivell popular es festejaven al carrer, mentre que en l'aristocràtic el seu ús se circumscribia als salons dels palaus.

Felip V les va prohibir en diverses ocasions (1716, 1719 i 1745), encara que en arribar al poder el seu fill Carles III, les va restablir. No obstant això, en produir-se el Motí d'Esquilache era de primordial interès a mantindre l'ordre públic, ab el que Campomanes i el Comte d'Aranda van proposar al rei el consentiment de balls públics i en els salons, però de manera controlada. Immediatament l'arquebisbe de Toledo es va posar en contra d'Aranda, intentant impedir que el rei consentira l'aprovació. Finalment Aranda va guanyar el beneplàcit del rei i es van publicar unes instruccions en 1767 (imatge 35) que, en realitat, solament eren propícies per als balls en saló i ben poc per al poble pla.

35 *Instruccions per a la concurrencia de balls en màscara. Fuente: Biblioteca Nacional. Madrid. F.2138.*

Aquests balls de màscares, estaven autoritzats sempre que part de la recaptació anara a parar a finalitats benèfiques. Els balls de màscares no van ser mai populars. En realitat, en haver de pagar entrada, només podien assistir la noblesa, la burgesia i molt poques persones del poble pla. Aquesta suposada obertura era més aviat un sotmetiment a l'ordre racionalista perquè, el poble necessita diversions i és preferible donar-li-les controlades que impedir-li-les.

Es va prohibir fins i tot portar vestits al·lusius als estaments i es van fixar certes normes per a l'emboç dels homes: «VIII. No se permiten por trajes de Máscara, los que son de Magistrados, ni de Eclesiásticos, ni de Ordenes Religiosos, ni de Colegios, ni de Hermitaños: tampoco capas pardas, sombreros redondos, ni monteras, a menos que estas sean pequeñas, y en traje Valenciano, u otro que las use». Aquest article, resulta molt interessant per a nosaltres, ja que indica clarament l'ús de la montera valenciana i assimila a aquesta la d'altres províncies.

En l'article ix se cita de nou el vestit valencià: «Así dicho traje Valenciano, como otro Provincial de España, o de Nación Estrangera, u otros habituales, y distintivos de ciertas especies paysanas, no se podrán llevar en su natural calidad usual de lana, sino figurados de Tafetán, Olandilla, o genero diferente,

que manifieste el carácter, pero que no sean trapos indecentes, que desdicen de semejantes funciones». És a dir, de nou es presenta al vestit valencià, i en aquest cas podria referir-se al de la dona, com el principal de tots, assimilant a la resta de països¹⁴.

Una altra versió de les Instruccions és el Reglament per al ball de màscares a la ciutat de Sevilla. En aquest carnestoltes de 1768, ens indica que es pot anar vestit ab el vestit d'un regne o província, i especifica clarament com exemples el de valencià i holandés: «XII Tampoco se permiten las capas pardas, sombreros redondos y monteras grandes, ni los mantos y mantillas. Y si las mujeres que vayan al Baile quisieren usar de la mantilla para el abrigo de la calle, tendrán que dejarla a la entrada del Teatro. Cualquiera que quisiere ir vestido en el traje de un Reino o Provincia, como valenciano, holandés, etc. y asimismo en otros propios de paisanos, como labradores o jardineros, no lo podrán llevar en su calidad natural, esto es, en aquellas mismas especies de lana de que comúnmente usan; pues todos han de ser figurados, con tafetán, holandilla y demás telas permitidas, de

modo que manifiesten el carácter con aseo, sin servirse de vestidos groseros, impropios para tales concursos»¹⁵. En aquest article, es funden els articles 8, 9 i 10 del Reglament.

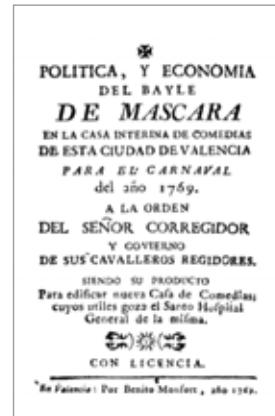
De totes les versions existents del Reglament la més completa és, precisament, la de València, que per cert no indica com a exemple el vestit valencià. En la versió publicada a València, es posa l'accent que per a circular pels carrers i assistir al ball, s'ha d'evitar l'excessiu cost en el vestit, per la qual cosa s'indica que les autoritats podran prendre mesures en contra dels que no observen el Reglament. «Como uno de los objetos principales del presente asunto es, el quitar toda ocasión de gastos, y excesos inútiles, nadie podrá usar de terciopelos rizos, ni cortados, ni de telas floreadas, aunque sean de un solo color, como las grisetas, ni telas de plata finas, ó falsas, ni con guarniciones de dichas especies en ningún vestido, ni con encages, blondas, gasas, flores de mano, canutillos, y pieles finas. Se excluyen también qualesquiera piezas en uno, y otro sexo, que tengan piedras, ó perlas, aunque sean falsas, assi en el vestido principal, como en el adorno de él;

¹⁴ Instrucción para la concurrencia de Bayles en máscara en el carnaval del año 1767. De Orden del Gobierno. Madrid, en la Oficina de D. Antonio Sanz, Impresor del Rey nuestro Señor, y de su Consejo.

¹⁵ Reglamento para el baile de Mascaras, en la Ciudad de Sevilla, en este carnaval de 1768, en Sevilla, en la Imprenta Mayor de dicha ciudad. Archivo General de Simancas, «Gracia y Justicia», leg. 993, n. 84 bis.

y en los mismos términos se prohíben los bordados, ó sobrepuestos, aunque sean de seda, ó estambre, pues únicamente ye consentirán guardiciones de tafetán sencillo, de cintas felpillas, ó cintas lisas, y algunas plumas de aves caseras, que notoriamente no sean equivocables á la vista, con las preciosas, y finas. Las gasas de toda especie no se permitirán para uso alguno, y solo las mosolinias en los buelos regulares de las mujeres y su acostumbrado abrigo del pañuelo, con tal que no sean bordadas; en una palabra, es menester hacerse cargo, que lo que en el dia conviene es, la sencillez, honestidad, y moderación, y por consiguiente valga por regla general, que será permitido todo aquello, que contribuya al logro de dichos objetos, y prohibido todo lo que se oponga, ó lo embarace; y assi qualquiera que se presente en alguno de los modos prohibidos, ó equivalente; se hará salir desde luego del Theatro, quedando al arbitrio de la Justicia ordinaria, tomar las demás providencias, que correspondan, según la naturaleza del suceso»¹⁶.

16 Benito Monfort (1769): *Política y economía del bayle de mascara en la Casa Interina de Comedias de esta ciudad de Valencia, para el carnaval del año 1769. A la orden del señor corregidor y gobierno de sus caballeros regidores. Siendo su producto para edificar nueva casa de comedias; cuyos miles gozan el santo hospital general de la misma. Con licencia. Valencia, Benito Monfort, año 1769.* Bivaldi. Sig.: A16.

36 Reglament del ball de màscara de València.

Font: Biblioteca Valenciana Digital.

Els balls de màscares van començar celebrant-se primer en el Corral del Príncep, segons indiquen clarament les instruccions abans citades, i a partir de 1767 també en el teatre de Los Caños del Peral, que havia romàs tancat durant més de vint anys i que es va rehabilitar per a aquests esdeveniments. A Madrid eren dues vegades per setmana des de final de l'any fins a la Quaresma. Només durant cinc temporades van estar permesos a Espanya els balls de màscares (concretament entre 1767 i 1773). Després de la substitució del comte d'Aranda pel bisbe Manuel Ventura Figueroa en la Presidència del Consell de Castella, van quedar immediatament prohibits.

37 *Ball en mascara en el Teatre del Príncep.*
Font: Luis Paret y Alcazar. 1767. Museo del Prado. Madrid.

Els balls de màscares, adoptant aquestes mesures comentades, es van fer ocasionalment en diverses ciutats, això sí, sol·licitant-se com a cosa molt especial. Ens consten peticions de Mallorca en 1807,¹⁷ de Sevilla en 1811¹⁸, de Còrdova

17 Informe de Juan Miguel de Vives a Marqués Caballero en el qual justifica les raons per les quals el Real Acord de Mallorca va accedir a la sol·licitud de l'Ajuntament de Palma per a poder celebrar els balls de màscares, prohibits de manera general per Reial orde de 16 de febrer de 1807, en la convicció que la ciutat tenia concedida la gràcia real de fer aquestes diversions per espai de 8 anys.

18 Reglament del mariscal duc de Dalmacia per a la celebració de balls de màscares en el teatre públic de la ciutat de Sevilla a 11 de desembre de 1811. Aquest manifest estava entre la documentació d'una valisa interceptada a un correu francès. La majoria són comunicacions, circulars, bàndols, edictes i manifestos impresos de la Comissaria Règia d'Extremadura i altres autoritats de la província. Document que forma part del lligall ESTADO,3116.

en 1812¹⁹ i segurament hi haurà moltes altres.

38 *Raimundo de Madrazo y Garreta. Estudio preparatorio para el retrato de la reina María Cristina de Habsburgo-Lorena, 1887. Óleo sobre tela.* Font: Colección Museo Nacional del Prado.

19 Expedient del permís sol·licitat per Casimiro Montero per a donar balls públics i fer rifes en el Teatre Còmic de Còrdova. Còrdova a 22 de gener de 1812. La Regència del Regne prevé al Baró de Casa Davalillo, cap polític de la província de Còrdova, que notifiqué a l'empresari Casimiro Montero, amo i director del Teatre Còmic de la ciutat, que no pot accedir a la seu sol·licitud per a donar balls públics i fer algunes rifes en aquest teatre, i que li advertísca que la vertadera satisfacció i plaer del públic consisteix únicament en la millor elecció de les peces dramàtiques i en el bon compliment dels actors. Es remet un exemplar imprés del Reglament dels balls de màscares i un altre del sorteig d'una unça d'or, disposats tots dos en temps de la dominació francesa. Expedient 108 del lligall CONSEJOS,11415.

És en el regnat de la Regent María Cristina de Borbó, en els anys 1834²⁰ i 1835, quan es tornen a restaurar els balls de màscares, publicant-se la circular de 26 de Desembre de 1835 per la qual s'autoritzava els governadors civils al fet que donaren permís per a celebrar balls de màscares sempre que s'entregaren alguna part de les recaptacions als establiments piadosos²¹.

Anteriorment, tant les Instruccions com el reglament parlen del vestit valencià, donant a entendre que es tracta

del d'home i el de dona. Una sèrie de documents, que presentem a continuació, ho fan explícitament de les dones. Es tracta de publicitat sobre lloguer o venda de vestits de valenciana per als balls de màscares. D'ells es desprén la gran acceptació que tenia entre les dames i gent plana el disfressar-se a la manera valenciana per a aquests esdeveniments.

Les dades exposades a continuació estan tretes del Diario de Avisos de Madrid. En la seua edició corresponent al dia 14 de febrer del 1836, ens diu: «En el almacén de muebles de la subida de san Martín, frente a la portería de dicha iglesia, se alquilan trajes de valenciana, pasiega²² y de aldeana a 20 rs, cada uno; capuchones y dominós de toda moda a 10 rs, cada uno». Com veiem en aquesta primera nota, només fa referència explícita als de valenciana i de pasiega, agrupant la resta com de vilatana.

I en la publicitat que publica el diari especifica el següent: «Diario de Avisos de Madrid (21/1/1838): «ALMACEN DE TRAJES, calle del Príncipe, nº. 15, frente al villar del Morenillo, se alquilan dominós de gró bardados para señora a 20 rs;

20 Diario de Avisos de Madrid de gener de 1834. En primer lloc, es publica l'autorització de la reina Maria Cristina. Accedint S. M. la Reina governadora á les súpliques de l'ajuntament d'aquesta heròica vila perquè se'ls permetera verificar en els teatres balls de màscares ab la finalitat de rescabalar-se en part de les considerables pèrdues que han patit els fons municipals en el present any còmic per resultes de la suspensió de funcions, i coneixent S. M. que és diversió, tan anàloga á la cultura del veïnat de Madrid, mai podrà omplir millor els seus desitjos que quan se subjecte a les formalitats i garanties que constitueixen l'essència dels espectacles públics, ha tingut á bé la seu execució des del present mes de gener al pròxim carnestoltes observant ab la major exactitud les regles següents: A continuació es tornen a recordar les normes de 1776 i en la secció d'espectacles ja s'anuncia el ball, ab la indicació del programa i de les normes i serveis que regiran el saló.

21 Archivo Histórico Nacional. Consejos Suprimidos, Consejo de Castilla, Diversiones Pùblicas, Ligall 1.104, núm. 7.

22 Rep el nom de pasiego l'habitant dels territoris de la Pasieguería. Aquest territori espanyol comprén les capçaleres de les valls dels rius Miera, Pisueña i Pas; riu, aquest últim, del qual prenen el nom; així com les quatre valls més septentrionals d'Espinosa de los Monteros, a Burgos.

id guarneidos de cinta a 16, trajes de valenciana, serrana, pasiega, gitana y otros a 16 y 24 rs; capuchones de gró lisos y labrados a 6; id. En raso o bordados a 29; dominós negros para caballero a 6 y 10 rs.; trajes de moro para caballero a la antigua, griego, majo, escocés, etc. a 16 y 24 rs; además hay un gran surtido de caretas a precios sumamente arreglados».

En el de 6 de gener de 1839. En aquest, a més, s'aclareix que l'adreç es pagarà per separat: «En la carrera de S. Gerónimo, contiguo a la Fontana de Oro, donde todos los años ha habido trajes del mejor gusto, este año se ha aumentado con dominós de señora y caballeros, capuchones y adornos, todo nuevo y con la mayor equidad; también hay dominós de caballeros a 6 rs., y capuchones a 8; trajes de boleras a 24; de valencianas a 16, pagando las arracadas por separado». El detall que l'adreç es pague per separat, fa pensar en el seu especial valor.

El de 23 de febrer de 1840, el vestit inclou l'adreç. «En la calle del Príncipe, núm. 11, se alquilan dominós de seda negros y de colores al precio de 8 y 10 rs; vestidos de valenciana completos, con sus aderezos a 20 rs; y al mismo precio los de serrana y pasiega».

En el d'1 de febrer de 1846 s'adverteix, específicament, que a més dels vestits es lloqueren els adreços per a valenciana

i mallorquina: «En el almacén de trajes de máscaras que estuvo en la calle de Valverde, esquina de la del Desengaño, visto la mucha aceptación que han tenido estos años anteriores, y por la infinitud de varios trajes que hay en este establecimiento, se avisa al público que se ha trasladado a la calle de la Luna, número 14, piso bajo; también se alquilan aderezos sueltos de valenciana y mallorquina, todo sumamente a precios nunca vistos».

En el de 4 de febrer de 1849: «Gran almacén de trajes de máscaras- A la calle de Atocha núm. 85, tienda, se halla el gran depósito de trajes de máscaras de Navarro, de todas clases, como lo tiene acreditado en los años anteriores y son los siguientes: trajes a la antigua española y a lo Luis XIV, y a la Federica y mosqueteros y de todas épocas; igualmente para señoritas... También se alquilan aderezos para valenciana».

Diario de avisos de Madrid (4/2/1835): «En la calle del Carmen entrando por la Puerta del Sol, tienda de la derecha, número 21, se alquilan aderezos completos para trajes a la valenciana, compuestos de peine de plata, collar de perlas, pieza de garganta y cruz, pendientes, dos agujas y seis sortijas, todo de hermosa pedrería y por el equitativo precio de 30 rs, por cada función». En aquest veiem la totalitat del que formava l'adreç de valenciana per a les

madrilenyes de l'època. Resulta curiós això dels sis anells, formant part de l'adreç.

Diario de avisos de Madrid (31/12/1833): «En la tienda de géneros de la costanilla de Santiago, esquina con el callejón de las Yervas, hay un excelente surtido de lo siguiente: dominó de venta, y alquilados a 10 rs por día, ...vestidos de marinero a 12, de moro a 16 , de indio y de chino a 40, para señora de mora y china, de vestal, de Ana Bolena y otros varios a 20, de paya rústica, aldeana francesa, a la antigua de corte, concubina del serrallo, de pasiega, fingido colmenero, la Villana de Sagra, de polaca y de india, a 16; plumas negras para alquilar a real cada día, vestidos superiores de maja y bolera muy arreglados y todos a estrenar; cintas de raso varios colores a 4 cuartos y más anchas a 6, pañuelos blancos bordados para traje de valenciana 12, ...» En aquest s'ofereixen els mocadors blancs de valenciana i les cintes de ras en dues grandàries.

Diario de avisos de Madrid (19/1/1837): «ADEREZOS DE VALENCIANA PARA MASCARAS. En la calle del Carmen, número 4, se alquilan aderezos de valenciana, compuestos de las piezas siguientes: peine de plata, dos agujas, pendientes, collar, pieza de garganta con cruz o joya y 8 sortijas, todo ello de hermosa y brillante pedrería como tiene

acreditado en los años anteriores; además en este año se han habilitado otros de mucho más lujo que se alquilarán a diferentes precios». De nou ens trobem ab anells en quantitat, en aquest cas són huit.

Diario de avisos de Madrid (9/2/1837): «La persona que se hubiese hallado un alfiler de valenciana de piedras verdes que se perdió en el salón de máscaras de la plazuela de Santiago, tenga la bondad de entregarlo en la carrera de san Gerónimo, casa de la bollería, y se le darán más señas, y el hallazgo». En ell, es fa referència al color de les pedres.

Diario de avisos de Madrid. 20/3/1837. Entre altres articles de moda. «Agujas finas de última moda a la valenciana a 12, 16, 18 y 24 rs».

Crida especialment l'atenció la gran quantitat d'oferta que hi ha d'adreços. En l'avís de 26 de juliol de 1837, en l'acreditada botiga de quincalla situada al carrer del Príncep, núm. 15 nou «...agujas a la valenciana muy bonitas y finas a 14, 16 y 20 rs...»

Diario de avisos de Madrid. 8/5/1838. «Baratura estremada. Debiendo marcharse muy pronto el dueño de la tienda de quincalla, sita en la calle de los Jardines, núm. 30 nuevo, previene a este respetable público que desde hoy día tendrá más rebaja en los jéneros que restan en dicha tienda, para que

de este modo puedan aprovecharse de esta ocasión, a saber...agujas finas a la valenciana, las de 16 a 8».

16 de noviembre de 1838. «Géneros de quincalla que nunca se han visto tan baratos. En el almacén de Apolo, calle de la montera, núm. 17, se acaban de recibir los jeneros siguientes: ...alfileres para peinado de valenciana a 12 rs el par...».

En el de 9 de febrero de 1839, se cita la composició de l'adreç complet, indicant que la pinta és el complement més distintiu i que, segurament, el que més s'identificava ab el vestit. Així mateix, es fa referència als rascamonyos: «Los aderezos de valenciana para máscaras que los años anteriores se alquilaban en la calle del Carmen, número 4, tienda, continúan este año en el mismo sitio y términos que siempre, habiéndolo mejorado extraordinariamente; nada se puede decir en su abono; baste saber que son los más arreglados en precio, los mejores y más completos que hay en Madrid, constando los regulares de las piezas siguientes: collar, arracadas, piezas de garganta, aguja, rascamoños, alfiler, pulseras, sortijas y peine, que es la pieza más esencial del traje, habiéndolos también de mucho más lujo y adorno».

Diario de avisos de Madrid. 10/2/1838: «En la calle del Carmen, número 4, continua como los años anteriores, el

alquiler de aderezos de valenciana para bailes de máscara, compuestos de las piezas siguientes: peine de plata, aguja para el pelo y dos rascamoños, arracadas, collar, pieza de garganta y sortijas, todo de hermosa y brillante pedrería, advirtiendo que los hay de mucho más lujo y aumento de piezas». S'adverteix que són dos els rascamonyos.

Diario de avisos de Madrid. 18/2/1838: Descripció d'un subjecte de la nit passada en un ball de màscares a Madrid: «Luego que舞ncé gran parte de la noche, ya con una beata, ya con una jitana, ya con una domina, ya con una valenciana de las futuras parientas de mi amigo, previo acuerdo de este, y después de fumar un puro en otro gran salón de descanso...».

Diario de avisos de Madrid. 12/1/1839: «Calle de Jacometrezo, número 26, cuarto principal. Se venden aderezos de valenciana, a saber: uno con peineta, pendientes de á tres, pinchador y agujas doradas en 130 rs.; uno con peineta blanca, pendientes y agujas doradas en 110, y otros muy bonitos y de última moda; dichos aderezos se alquilan para las máscaras, unos a 26 rs. y otros a 20». Resulta interessant la cita que les arracades són "de tres", encara que no s'indica si són de tres atmeletes o de tres chorillos. En el segon adreç, es demostra que l'adreç era ab pinta de plata i l'adreç

és daurat. Finalment, els que no es venen, són els d'última moda, és a dir, alguna invenció nova en aquell moment.

Diario de avisos de Madrid. 23/1/1841: «TRAJES DE MASCARA. En la costanilla de Santiago, tienda prenderia continua abierto el acreditado y abundante almacen que de este género ha estado en los años anteriores. Hay trajes de mallorquina, valenciana, dominó y capuchones para señoras y dominós para señores... ».

Diario de avisos de Madrid. 8/2/1841: «En el último baile de máscaras del teatro de la Cruz se perdió una perilla de plata con algunos dorados, figura de almendra, de una arracada de valenciana, se suplica a la persona que la haya encontrado tenga la bondad de entregarla en la calle de Hortaleza, número 27, cuarto segundo, donde se darán más señas y el hallazgo». En aquest cas les arracades serien de tres atmeletes.

Diario de avisos de Madrid. 11/2/1842 «En el baile de mascaras del Circo, la noche del 6, se extravió una aguja de valenciana de plata afiligranada...». En aquest cas l'anunci, té la particularitat de ser de boles de filigrana.

22 de mayo de 1839: «En la calle de la Milicia Nacional (antes de boteros), numero 6 nuevo, entrando por la calle Mayor a la izquierda, cuarto principal, al lado de una tienda de zapatería, se

hace almoneda de unos jeneros ...agujas de cabeza redonda a la valenciana a 6 y 8 rs...». Es confirma la probabilitat que algunes agujes, pogueren ser de boles de filigrana.

Diario de avisos de Madrid. 27/1/1842: «Ocasión ventajosa para las personas del buen gusto aficionadas a las máscaras, en la calle de la Montera, núm. 57, tienda de quincalla, hay un magnífico y gran surtido de aderezos de plata para las señoras aficionadas a los trajes de valenciana, mallorquina y demás disfraces, los que se alquilan durante la temporada de Carnaval al ínfimo precio de 40 rs, con la condición de devolverlos el miércoles de ceniza».

17 de gener de 1847: «En la calle del Carmen, núm. 4, hay un completo surtido de objetos de adorno, de hermosa pedrería, engastado en plata, propio para bailes de máscaras, que son los siguientes: aderezos completos para valenciana, peines para todos los trajes, agujas, rascamoños, collares, piezas de garganta, pendientes, arracades, pulseras, broches, piezas de petos, cruces de todos los tamaños, hebillas para zapatos...».

22 de gener de 1847: «Máscaras. Se vende un ADEREZO de plata con piedras, para traje de valenciana, compuesto de pendientes, collar y pulseras; en la calle del Arco de Santa María, núm. 19, cuarto principal de la izquierda, darán razón».

Un altre detall important és que en els avisos, només es fa referència específica als adreços de valenciana i mallorquina, degut ab tota seguretat al fet que eren els més cridaners i característics. És el cas del dia 23 de febrer de 1843. «Ocasión ventajosa para las personas de buen gusto aficionadas a las máscaras. En la calle de la Montera, núm. 57, tienda de quincalla, hay un magnífico y gran surtido de aderezos de plata para las señoritas aficionadas a los trajes de valenciana, mallorquina y demás disfraces, los que se alquilarán durante la temporada de Carnaval al ínfimo precio de 40 rs, con la condición de devolverlos el miércoles de ceniza». Aquest com alguns altres anuncis, fan reflex que l'adreç de valenciana i mallorquina, o bé eren similars o eren els mes diferenciats de la resta.

I el mateix ocorre el 25 de gener de 1846. «Se vende un violín antiguo de la escuela de Amati, y una gran porción de aderezos de piedras engastados en plata para valenciana y mallorquina; calle de las Tres Cruces, número 2, cuarto 4º de la izquierda».

Lògicament, ab l'enrenou del ball solien perdre's alguna part de l'adreç, ab el que ens trobem també ab alguns avisos d'extraviaments, en els quals se suplica la seuva restitució a canvi d'una gratificació econòmica. És el cas del 23 de febrer de 1836: «Se suplica a la persona

que haya encontrado un alfiler de piedras de Francia, engastado en plata, que se cayó del peinado a una señora en el teatro de Oriente la noche del domingo de carnaval, cuya falta descabala un aderezo de valenciana, se sirva de entregárselo en la tienda de plumista, calle de la Montera, núm. 35, frente a la Angosta de san Bernardo, donde se manifestará el compañero y darán de hallazgo todo el valor del alfiler perdido».

Diario de avisos de Madrid. 11/2/1839:
 «PERDIDAS. A la una y media de la mañana del domingo se ha perdido una aguja de valenciana desde las cuatro calles carrera de san Gerónimo, hasta las Cortes; a la persona que la entregue en la plazuela del Ángel número 20, cuarto segundo se le enseñará la compañera y dará el hallazgo».

O el del dia 22 de maig de 1839:
 «La persona que haya encontrado una aguja de valenciana, de plata con piedras falsas; que se perdió en la noche del 3 del presente en el salón de baile del teatro del Príncipe, se servirá entregarla si gusta en la plazuela de Santo Domingo, tienda de Cadorniga, en donde enseñarán la compañera y darán una gratificación».

La pròpia reina era gran aficionada als balls de mascares i no perdia l'oportunitat de realitzar-los en el mateix Palau Real, al qual convidava a alguns nobles i diplomàtics. Disposem de la descripció del

correspondent al realitzat en la nit del dia 15 de febrer de 1849, i que va publicar El Clamor Público del dia 17. El vestit més concorregut era el de maja o bolera, però el de valenciana era també un dels més repetits. Ho van portar una de les filles del Marqués de Camarasa²³ i la dona del recentment acreditat ambaixador d'Austràlia. Tot fa pensar que el vestit de valenciana, era dels més valorats i elegants: «Baile de trajes en Palacio. -El baile de trajes verificado anteanoche en los salones del real palacio, estuvo más brillante y animado que cuantos en la presente temporada ha dado la Reina... La Reina vestía un magnifico traje representando a Margarita de Navarra... doña María Cristina llevaba un vestido oscuro; las hermanas de S.M. el rey lucían graciosos trajes de capricho.

La condesa de Toreno llamaba la atención por su lujoso traje y el valor de los brillantes de una magnifica corona con que adornaba su cabeza; las señoritas de Camarasa vestían la una de griega y la otra de valenciana... La señorita de Zarco vestía de amazona, de croata la condesa de Vilches, la condesa de Montijo de

griega, de majas la señorita de Cabarrús, la marquesa de Santa Cruz, la señora de Campos, las señoritas de Palacios, Tilli y Oñate... Las condesas de Castillejo y Vista-Alegre llevaban sencillos y ligeros vestidos de polaca. El traje de la embajadora de Austria era de Valenciana y el de la de Nápoles amazona de Luis XIV...».

Però l'acolliment de la disfressa de valenciana en els balls de màscares era general. Ja vam veure que ho era a Sevilla i el periòdic La Época de Madrid, en la seua edició del 19 de març de 1849, publica un article d'Emilio Mateli, en el qual es descriu un ball celebrat a A Corunya. «Aquí una dama de la corte de Luis XV con falda de brocado, el erizón y el pelo empolvado que daba mayor realce a su grave y encantador semblante; allí una linda y esbelta aldeana, con un corpiño de terciopelo negro y basquiña de seda azul caprichosamente adornada, y que permitía ver un pie digno de la envidia de una hija del Betis; mas allá una preciosa valenciana, cuyo traje armonizaba con el lánguido e incitante mate de su rostro...».

A tal extrem va arribar la popularitat del vestit de valenciana que el Diario de avisos de Madrid del dia 11 de desembre de 1836, publica un cartell taurí, en el qual un dels joneguers, en aquest cas joneguera, va vestida de valenciana. «Plaza de toros. En la tarde de hoy domingo 11

23 Eren les filles Jacobo Gayoso delos Cobos Téllez-Girón, XIV marqués de Camarasa. María del Pilar, després Duquessa de Plasència i María Josefa, després Comtessa de Amarante.

del corriente (si el tiempo lo permite) la segunda corrida de novillos embolados de las concedidas a los hospitales generales de esta corte... seguirán otros dos novillos, también embolados, que picarán las valientes y varoniles aficionadas Magdalena Garcia, natural de Zaragoza, y Mariana Duro, que lo es de Valencia, vestidas gallardamente la primera de aldeana y la segunda de valenciana, a fin de que el público pueda distinguirlas y decidir cuál de las dos es más intrépida....».

També el panorama teatral es va veure envaït per la representació de música i ball valencià, lògicament, interpretat ab aqueixos vestits de lloguer que tenien les roberies de màscares. Així doncs, el Diario de avisos de Madrid del dia 22 de novembre de 1840, publica una representació benèfica per a l'endemà, en la qual s'interpreta una simfonía patriòtica, un drama històric i una comèdia, on en l'intermedi musical es balla la jota valenciana executada pels individus de cos de ball.

El dia 10 de febrer de 1841, s'interpreta la comèdia *Dios los cría y ellos se juntan*, una gran simfonía y el sainet *Los dos viejos, uno llorando y otro riendo*. En l'intermedi musical s'adverteix que: «No pudiendo tener lugar, por enfermedad de doña Josefa Diez, un padedú nuevo que estaba destinado a este beneficio,

se bailará la jota valenciana, que tan aplaudida fue del público, cuando se estrenó a mediados del pasado año».

Una nova funció del 27 de gener de 1842, inclou l'entreacte musical de la jota valenciana muntada pel mestre de ball Manuel Casas, ab música del professor d'orquestra don Manuel Martínez.

En 19 d'octubre de 1845 es va interpretar en el teatre de Buenavista de Madrid, com a entreacte musical, la jota valenciana ballada per quatre xiquets. El 26 de maig de 1846, en el teatre del Príncipe, es va ballar: «La jota valenciana (nueva) bailada a ocho, música de don Carlos Oudrid».

El dia d'Any Nou de 1847, El Clamor públic, publicava la sessió de la Nit de cap d'anys en el Teatre del Circ, primer teatre que va funcionar per a actes socials de la noblesa a Madrid, en la qual s'havia ballat la jota valenciana: «Bailaron perfectamente la jota valenciana doce parejas de la compañía coreográfica, dirigidas por el señor Vera, y hubieron de repetirla entre los estrepitosos aplausos del público... Asistió S.M. la Reina acompañada de su augusto tío señor Infante don Francisco y de su prima la infanta doña Josefa...».

Interessant resulta la descripció del periòdic La España, del 23 de desembre de 1848, per a una funció del teatre de La Cruz, en la qual es va interpretar:

«La comedia nueva en tres actos titulada Lo primero es lo primero. Jota valenciana de cuakeros bailada por dieciséis personas».

També hi ha notícies que les ballaren balladors famosos, com va ocórrer el 16 d'octubre de 1850: «Danza valenciana nueva, compuesta por el director de baile don Antonio Ruiz y en la que tomarán parte doña Petra Cámara y todo el cuerpo de baile». O el 20 de maig de 1851, en el Teatro de la Comedia, que el va fer l'anglesa Fanny Stanley, una jove amazona que durant un temps va gaudir de l'afecte del públic madrileny, no sols muntant a cavall sinó ballant el Ole o el Vito. Des de la seua arribada en 1850 va obtindre l'aplaudiment de l'afició: «Una fiesta valenciana, bailable nuevo compuesto don Manuel Guerrero, en el que tomará parte la joven inglesa Miss Fanny Stanley y todo el cuerpo de baile».

Crec que igual que passà ab el vestit, va passar ab la música i el ball, encara que és una consideració personal. Tots aquests muntatges que hem citat, només demostren que els quadres de ball a Madrid, ballaven jotes valencianes, la música de les quals havia sigut escrita per compositors no valencians, ab coreografies muntades per mestres de dansa que tampoc ho eren i, finalment, ballades pel cos de ball oficial del teatre on s'interpretaven, al qual, a més, se solia

incorporar la balladora estrela del moment, encara que es tractara d'una anglesa.

Ab posterioritat a Madrid van aparèixer també a València i altres punts del territori nacional, escoles de ball que es van dedicar a la divulgació de cants i balls de dubtós origen autènticament popular. En la meua família, i només com a exemple, es va formar una ronda a la fi del segle xix per a tocar en els festejos familiars, i els instruments dels quals es van estrenar la nit del canvi de segle. Doncs bé, les partitures de les jotes, malaguenyes, valencianes i unes altres, que ells interpretaven, estaven compostes per Juan Mas Ferrandis. Indubtablement que en aqueixa època i un lloc com Aldaia, fins i tot s'interpretarien melodies tradicionals, però és clar que calia aportar novetats.

El que ocorre quan un vestit o un ball popular són adaptats per a l'escenificació, és que es modifica substancialment, intentant donar-li teatralitat. En el cas del vestit de valenciana, sens dubte, que per a les faldes es va pensar automàticament que com les teles que arribaven a la Cort des de València eren espolins o sedes brotxatdes, les valencianes també haurien de vestir ab elles. D'altra banda, les senyores de la noblesa, que eren les que més consum feien de la disfressa, no acceptarien anar ab una tela qualsevol, sinó ab la més vistosa.

39 *La valenciana de máscara.*
Font: Col·lecció de María Victoria Liceras.

Ens consta una representació d'una d'aquestes valencianes disfressades de màscara en un retrat que ja havíem utilitzat tots els que ens dediquem a la indumentària, però que desconeixíem el seu parador. Recentment, va eixir a la venda en una subhasta madrilenya i va ser adquirit per María Victoria Liceras (imatge 39). Aquest retrat representa a una senyoreta cortesana, disfressada per a màscares, ab la màscara a la mà, ab guants negres i un gipó escotat a la moda d'aqueix moment.

40 Pintura anònima. Font: Col·lecció de María Victoria Ferreres.

De totes aquestes cites, podem clarament advertir que el vestit de valenciana, s'havia convertit en el favorit de les dames de la Cort. Així ens ho indica don Francisco de Paula Mellado en 1845, en parlar de les dones valencianes: «*Las mujeres gozan justamente del título de hermosas y amables en su trato. Su vestido es tan elegante y sencillo que no hace muchos años fue de rigurosa moda para los bailes de Carnaval hasta*

entre les més aristocràtiques damas cortesanas»²⁴.

Així doncs, durant l'època de 1833 a 1845, s'havia format a Madrid un vestit que identificava a la dona valenciana en tot el territori nacional. Tot això, sense intervenció dels valencians, que com fins i tot pintava Bernardo Ferrandis, les seues valencianes continuaven portant guardapeus llis ab guarnició. Això no vol dir que el vestit en qüestió no tinguera un fonament, més aviat es va substituir les teles corrents de seda que sempre havien portat les valencianes per espolinis i brocats que mai, excepte estranyíssimes ocasions, havien sigut utilitzats.

24 España geografica, historica, estadistica y pintoresca descripcion de los pueblos mas notables del reino é islas adyacentes... / Per Francisco de Paula Mellado. Madrid: Mellado-Editor: Gabinete Literario, 1845.

► 3

**El vestit tradicional vist
pels viatgers en terres
valencianes**

Chasa de las Montañas de Aragón.

Molts viatgers estrangers van visitar Espanya al llarg del segle xix. La llista dels quals s'han estudiat per aquest treball sobrepassa els 300. Per descomptat, tots no van passar per terres valencianes, però els que ho van fer, poques vegades van parlar del vestit de les valencianes. Cas diferent és el del llaurador valencià, que a tots ells crida l'atenció la seua originalitat. El de la valenciana, no havia de tindre ja cap particularitat durant el segle xix. Els pocs que es fixen en el seu aspecte ho fan sobre el pentinat i tocat.

El primer d'ells és Richard Twiss, que va viatjar per Espanya durant els anys 1772 i 1773, i que descriu succinctament el vestit del llaurador valencià i el tocat de la valenciana: «Los hombres de la clase más baja, usan aquí unos calzones de lino que les llegan a las rodillas, parecido al kilt de los escoceses y alpargatas de cuerda. Las mujeres no se cubren, pero se trenzan el pelo detrás a manera de espiral y lo sujetan con un gran alfiler de plata de la misma manera que las de Bolonia y Nápoles»²⁵.

25 Travels through Portugal and Spain, in 1772-1773. Richard Twiss. Londen, printed for the author, and sold by G.Robinson, T. Becket, and J. Robson. 1775.

 Estampa de chesa de las montañas de Aragón.
Font: Colección de trajes de España, Biblioteca Nacional de España. Signatura, ER/3487.

Fins i tot a la fi del segle xviii, trobem una minsa descripció del botànic valencià Cavanilles, en la qual només diu que «las mugeres en tales ocasiones (los días de fiesta) se presentan con justillo y guardapiés de seda»²⁶.

Pels mateixos anys, va visitar Espanya l'escriptor alemany Christian August Fischer. Del seu viatge ens va deixar diverses recopilacions. La primera, redactada en forma de cartes i publicada en 1801, diu en parlar de València: «Valencia, septiembre de 1798. Al entrar por Fuente la Higuera. Los hombres aquí llevan sólo camisas blancas y faldas escocesas del mismo color, zapatos de cáñamo (Alpargatas) y medias azuladas. Para completar el vestido, se ponen encima una pequeña chaqueta negra o escarlata, de modo que las mangas queden flotantes. Las mujeres llevan enaguas y corsés azules de tela de algodón, guarneidos de cintas anchas, y envuelven sus cabellos en círculo a la griega, sobre él detrás de la cabeza. Alrededor del cuello, llevan un collar de grandes perlas azules, con varias pequeñas cuentas de oro y otros adornos

26 Cavanilles Palop. Antonio Josef. Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura población y frutos del Reyno de Valencia. De orden superior, en Madrid, en la Imprenta Real. Año de 1795.

que descienden sobre su pecho. Su justillo elegante y estrecho parece inventado a propósito para destacar ventajosamente a su hermoso talle».²⁷ Probablement Fischer confon el filadís ab cotó, en descriure el vestit de la dona, ja que cal tindre en compte que fins i tot és molt probable que desconeguera l'existència del filadís.

La segona recopilació, es va publicar de manera independent per províncies, dient-se la corresponent a València: *Gemalde von València*²⁸. «Ambos sexos se distinguen principalmente por la limpieza y la elegante coquetería de su ropa. El color favorito es el blanco; las telas más comunes son las indianas o los lienzos. Pero en su gala, los hombres llevan un chaleco de terciopelo negro o azul; los corsés de las mujeres de la misma tela, en verde o en rosa. Pero lo que hace especialmente tan atractivo el vestido de las valencianas, y que se acerquen al ideal de belleza, y que ninguna imitación puede llegar a ella, y ningún disfraz puede hacerlo, es esta gracia y vivacidad del sur, que aquí parece natural e inseparable del

27 Voyage en Espagne, aux années 1797 et 1798; Faisant suite au voyage en Espagne, du citoyen Bourgoing. Par Chrétien Auguste Fischer. traducteur, Ch. Fn. Cramer. avec un appendice sur la manière de Voyager en espagne. Avec figures. Paris, 1801. Publicada en dos tomos.

28 Gemalde von Valencia. Herausgegeben von Christian August Fischer. Leipzig. 1803.

pueblo sencillo». Insisteix també sobre el calçat, especialment el de les dones, en parlar de les espadenyes: «Una bailarina de la ópera no pone más coquetería al mostrar sus zapatillas, que lo hace una labradora valenciana, al ceñir un domingo, estos alpargates con sus cintas azules y de color rosa. Constituyen el zapato más cómodo y el más barato que cuantos podríamos encontrar, y por lo tanto en muchos lugares de esta provincia, son un artículo muy ventajoso de comercio».

Durant aquests mateixos anys, es trobava a Espanya, segons s'ha descobert fa poc, l'escriptor, antiquari i polític francès Alexandre Louis Joseph, marqués de Laborde. Sota el patrocini directe de Carles IV i, sobretot, del seu Secretari d'Estat Manuel Godoy, va dirigir, ja entre 1792 i 1798, un equip d'artistes i erudits, al capdavant del qual va romandre durant molt de temps, i entre els quals es trobava François-René de Chateaubriand. Detall curiós és el que Laborde no diu res del vestit dels valencians, només que és igual que el murcià i, en canvi, en l'obra traduïda lliurement per Mariano Cabrerizo, aquest fa una traducció tan lliure que li afegí i lleva el que li sembla i que ha de ser la manera de la seua època, per la qual cosa hem d'enquadrar-la en 1816.

És, doncs, de tindre en compte que la descripció assignada a Laborde, no li

correspon²⁹. De tota manera, la descripció de Cabrerizo, és minsa i de poc interès: «Las labradoras, dotadas de un donaire singular y de una viveza extraordinaria, visten telas finas y ricos calzados en los días festivos, sin dejar el talle usado por sus antepasados»³⁰.

Dels anys 1809 i 1810, coneixem una obra que segueix els passos de Laborde i que, com ell, no fa cap referència al vestit de les valencianes, i molt poc al de les murcianes. Es tracta d'una recopilació dels textos d'autors que havien viatjat a Espanya, ab anterioritat a 1810. Laborde, Bourgoing, duc de Châtelet, Swinburne, Costigan, Link, Twiss, Townsend i Murphy, és doncs una obra recopilatòria d'un autor que mai va viatjar per Espanya³¹.

29 Voyage pittoresque et historique de l'Espagne. Alexandre Laborde, et une société de gens de lettres et d'artistes de Madrid. Imprimérie de Pierre Didot L'Ainé. Paris. 1806.

30 Itinerario descriptivo de las provincias de España, traducción libre del que publicó en francés Alexandre Laborde de D. Mariano de Cabrerizo y Bascuas. Valencia, 1826.

31 L'Espagne et le Portugal, ou moeurs, usages et costumes des habitans de ces royaumes. Précedé d'un précis historique, par M. Breton. ouvrage orné de cinquante-quatre planches représentant douze vues et plus de soixante costumes différents, la plupart d'après les dessins exécutés en 1809 et 1810. Six volumes. Paris. A. Nepveu, libraire, Passage des Panoramas. 1815.

L'única cosa que aporta és una nova versió d'estampes realitzades sobre els dibuixos de Ximeno i Manuel de la Cruz.

41 Valencians. Font: *L'Espagne et la Portugal*. Paris.

Altres dos llibres que no aporten cap descripció important. D'una banda el d'Edward Hawke, ab tan sols un gravat d'una venta a Benicàssim, i en el qual sembla advertir-se a una dona ab pinta³². L'altre el de John Carr, que ens documenta l'ús de les mosques o pigues en la cara de les dames valencianes³³.

32 Londonderry, Edward Hawke. Views in Spain. London. 1824.

33 Descriptive travels in the southern and eastern parts of spain and the Balearic isles in the year 1809. Sir John Carr. Printed for Sherwood, Neely and Jones. Londres. 1811.

«...en todo el reino de Valencia las damas gustan desfigurarse también por un uso inmoderado de manchas negras en sus rostros las presentadas en la vida en general, llevan dos muy grandes en cada cara para refrescar sus encantos en declive y también como volantes parisinas de Selwyn».

42 Grup de joves. Font: Lorenzo Tiepolo. Patrimoni Nacional. Palau Reial. Inv. 10006795.

Per la mateixa època, havia viatjat per Espanya el baró Isidoro Justin Séverin Taylor (1820 i 1823), que sí que ens deixa alguna descripció del vestit de les valencianes, especialment del seu tocet: «Los habitantes de esta zona de la Huerta, van vestidos muy pintorescamente; una camisa y los calzoncillos anchos de tela que llaman zaragüelles, forman, con un

cinturón, un sombrero de paja y alpargates de cáñamo, el traje de los hombres; el de las mujeres es gracioso: su corsé de terciopelo de colores variados y ricamente bordado; una falda de tela clara y corta, con una tira de guarnición, deja percibir sus piernas y sus pies desnudos y calzados, como los hombres, con el alpargate nacional. Su cabellera, retenida detrás de la cabeza por un peine dorado, es separada en dos trenas enormes que, replegadas sobre ellas mismas, toman la forma de una herradura; dos agujas de gruesos botones adornados de piedras de colores brillantes atraviesan de parte a parte el rodete, que así es como se llama el moño que forman las trenzas, flores naturales en los cabellos, todo da un traje elegante y gracioso, aunque las que lo llevan; porque se encontraría difícilmente en otro lugar que en Valencia, hasta en las clases más humildes del pueblo de las campiñas, más gracia natural unida con una elegancia que parece innata en las bellas Valencianas»³⁴.

Taylor, va tornar a Espanya en 1835, accompanyat pels pintors Adrián Dauzats i Pharamount Blanchard.

Com hem indicat en tot moment, el guardapeus de filadís de seda, estava

³⁴ Voyage pittoresque en Espagne, en Portugal et sur la côte d'Afrique, de Tanger à Tétouan. Por Isidoro Justin Séverin Taylor. Chevalier de l'Ordre Royal de la Légion-d'honneur. Librairie de Gide fils, rue Saint-Marc, nº 20.. Paris. 1826.

en desaparició gradual des de la segona dècada del segle xix. Samuel Edward Cook, que havia realitzat el seu viatge per Espanya, entre 1829 i 1832, fa un comentari clar i al·lusiu a la nova manera de vestir de les valencianes: «Las mujeres llevan ahora todo de algodón, generalmente con un pañuelo atado en la cabeza»³⁵.

En 1830, es va traslladar a Espanya el dibuixant i hispanista anglés Richard Ford, fixant la seua residència primer a Sevilla i després en el palau del Generalife de Granada. Integrat entre els espanyols de l'època, va fer diferents viatges per tota la Península en companyia de truginers i vestit com un natural, freqüentant sempre les classes baixes i criticant acerbament la corrupció i el mal govern del país. Durant els quatre anys de permanència a Espanya, va elaborar mes de 500 dibuixos. Va quedar tan enamorat dels nostres costums que fins a la seua mort va vestir com un espanyol, i així ho va pintar José Domínguez Bécquer. A ell li devem la següent descripció, que com en la majoria de les ocasions, només ho és del tocet. «Las mujeres Valencianas, sobre todo las de clase media y superiores de la capital, no tienen en ningún caso la tez tan morena como sus compañeras; tienen buena

complección y están entre las más bonitas y fascinantes de toda la España; ellas en el trabajo en plena calle, y como no llevan nada sobre sus cabezas excepto su pelo, "su gloria", nos ofrecen una mirada elegante. Su ornamento clásico; es el rollo de pelo, moño, que es atravesado con un alfiler de plata dorada, con botones, el acus crinatoria de Marcial; la llaman aulla de rodete; el peine de plata dorada, es la pinteta, y una pieza de singular forma triangular que llaman la peça o el llas; esta peineta con frecuencia está grabada con la imagen de la patrona local, Nuestra Señora de los Desamparados»³⁶.

43 Richard Ford, vestit d'andalús, en la fira de Mairena. Font: José Domínguez Bécquer, 1832.

A partir de 1830, comencem a detectar clarament que les descripcions de viatgers

35 Sketches in Spain during the years 1829 - 1832, V 1. Samuel Edward Cook. Paris. 1834.

36 A Handbook for travellers in Spain. by Richard Ford, F.S.A. En dos volumenes. Third edition. John Murray, Albemarle street. London. 1855. Y Gatherings from Spain. Cosas de España. Richard Ford (1830-1833).

i forans, venen marcades d'aqueix halo romàntic, que intenta transmetre'ns una visió retrospectiva d'un vestit que ja no es porta. El francés Charles Didier, que va viatjar a Espanya en 1834, diu del vestit de les valencianes: «Sus mujeres, son ardientes y bellas; pero su traje solo tiene de notable un corsé elegante de seda que aprieta de mucho el talle, y un alfiler grueso de plata de cabeza cincelada, que atraviesan en sus cabellos, como las campesinas de Albano»³⁷.

Una descripció feta per a un periòdic madrileny, de venda en tota Espanya, ens aporta una interessant descripció, en la qual la llauradora, fins i tot vist el tradicional guardapeus blau, al qual l'articulista anomena zagalejo. L'article, es titula “Els miracles” i està signat per R de T, i correspon al número 1, que s'inicia la publicació i, a més, ve acompanyat d'una graciosa, encara que no gaire artística il·lustració. Per la manera en què està escrit, ens fa pensar, que no es tracta d'un articulista desplaçat des de Madrid, sinó d'algun autor local al qual se li va encarregar l'article. Descriu així, a una xica valenciana, que assisteix a la representació d'un miracle de sant Vicent. «Llevaba un peinado echado atrás, bien que realzado por la peineta

triangular dorada y grabada por ambos lados, que allí llaman de barraqueta, y la espaseta y el punchador, dorados también, é incrustados de esmeraldas, sujetaban las pobladas trenzas de sus largos cabellos. De las mismas piedras y de finísimo oro, eran también los pendientes o barquillos con que se adornaba, y en cada uno de ellos temblaban para mayor gala tres colgantes de perlas. Rodeaban su torneado cuello numerosas sartas de aljofar que se ataban atrás con una ancha cinta de mil colores. Sobresalía está por encima del pañuelo de clarín blanco bordado de oro que cubría su pecho, y en la parte superior del delicado y desnudo brazo se distinguía una manga de finísimo lienzo, guarneida de randa. Un corsé de tisú color de leche con flores de oro, sujetaba su delgada y esbelta cintura, y el ahuecado zagalejo azul de seda labrada, guarnecido de encaje, la daba mayor donaire; un ancho delantal de muselina bordado a cadeneta, pendía hasta donde llegaba la falda, y una rica media de seda con un zapato de raso color de rosa dejaba ver su delicado pie, y presumir mayores y más ocultas bellezas. Es la molinera del molí de Huguet, -decían unos que había junto a nosotros- la nevada del mestre de Rusafa»³⁸.

37 Une année en Espagne par Charles Didier. Paris. En deux volumes. Librairie de Dumont, Palais Royal 88 au Salon littéraire. 1837.

38 Semanario Pintoresco Español. Entrega nº 1/1836. Del diumenge 3 d'abril de 1836.

44 *La molinera del molí d'Huguet.*
Font: *Semanario pintoresco español: 1836.*

El mateix periòdic, en un altre article sobre la ciutat de València, signat per N, continua aportant-nos dades sobre el vestit i tocat. En llegir-ho, ràpidament, s'observa que no ens està parlant d'un vestit construït d'espolí. «Allí, bajo los rústicos techos de las barracas formados de paja de arroz o de tejas relucientes, ocultanse tal vez entre un pobre y limpio ajuar aquellas bellezas peregrinas que solo se encuentran en la huerta valenciana. Aquel sencillo traje, aquel elegante peinado prendido en la graciosa aguja de plata y rematado con la peineta dorada, en que se ve esculpida la imagen de nuestra Señora de los Desamparados»³⁹.

39 Ibidem ant. Entrega nº 21. 1836. Crec que la referència a les pintes ab la imatge de la Verge dels Desemparats, és una còpia de l'escrit per Ford, de no ser així, caldria pensar que pogueren ser abundants, cosa que no apareix reflectida en la resta de la documentació estudiada.

En 1839, contínua el mateix periòdic, publicant fets sobre València. En un article titulat “Usos y vestidos provinciales. Los valencianos”, ens fa una descripció, del vestit de llauradora, que és ja tota una invitació a la disfressa per a màscares. «Concluiremos pues, describiendo el traje peculiar de los valencianos, y con eso algunos de nuestras amables lectoras podrán rectificar los leves descuidos que hayan podido tener en sus trajes este carnaval, para poderse presentar en el que viene con toda propiedad del país.

El traje de labradora, consiste en zapato de color de rosa o de Mahón (sabates) medias blancas, (calcetines), halda, o saya, (faldetes) con viso de color de rosa⁴⁰, delantal blanco, estrecho, corpiño de terciopelo negro trenzado por delante (gipó), pañuelo de tul bordado y mangas blancas con encage, cortas en verano y largas en invierno. El peinado a la china, formando dos trenzas que cruzan por encima de la aguja de plata, peineta de lo mismo, colocada rectamente y el punzón al lado izquierdo; el aderezo del cuello se reduce a un cordoncillo formando un lazo

40 No entenem el que vol dir ab aparença de color rosa. Tal vegada podria referir-se a una tela tornasolada, ab ordit o trama vermella. O tal vegada, l'autor, haja utilitzat la paraula vise, sense conéixer el seu significat.

por detrás, y pendiente de él una cruz por delante»⁴¹.

Porta aquest periòdic també un article dedicat especialment a la història de les agulles del rodet de les llauradores valencianes. En ell es fa un recorregut històric des de l'època romana, acabant com veiem en el text següent «...y en el del inmortal Carlos III en que las artes valieron algo más y adquirieron gusto y elegancia, sacó otra vez la moda sus agujas con los nombres de flechas para señoritas y de rascamoños o mata-maridos para las manolas y gente del pueblo; pero no se generalizó hasta el reinado de Carlos IV en que fue este adorno oscurecido otra vez por los erizones, cofias y promontorios con que se tocaban nuestras madres y abuelas.

Solo las valencianas han sido constantes en el uso de las agujas, y a ellas y a las máscaras de Oriente, debemos el que hayan vuelto a aparecer en el teatro de la moda española sin necesidad de que nos venga, como sucede con los demás objetos de lujo, de allende el Pirineo. Nuestras madrileñas que tantas ventajas alcanzaron con ellas en los saraos, que tantas conquistas las deben, sintieron haber de dejarlas enteramente hasta el venidero carnaval, y consultando con

su espejo, al desprenderse las agujas del tocado, no pudieron conformarse en abandonarlas»⁴².

Theophile Gautier va viatjar per Espanya entre maig i octubre de 1840, en companyia del seu amic Eugène Piot, que tenia intenció de comprar obres d'art aprofitant la desamortització dels béns de l'Església. D'aquest viatge va eixir la seu obra *Voyage en Espagne*, en la qual descriu el vestit de la valenciana de l'Horta, de la següent manera: «Estos demonios oscuros del paraíso de la Huerta tienen ángeles hermosos por mujeres, cuyo pelo hermoso es recogido en su sitio por un peine alto, y por alfileres largos de plata adornados a los cabos por grandes botones de vidrios engastados. Anteriormente, las mujeres Valencianas solían llevar un traje nacional encantador, que se parecía al de las mujeres de Albania; pero lamentablemente, lo han dejado de lado para sustituirlo por un estilo de atavío espantoso Anglo francés, para vestidos con mangas de pierna de cordero, y otras abominaciones.

Es digno de observación que las mujeres son siempre las primeras en dejar el traje nacional; y que casi los únicos en España que han conservado la manera antigua de vestir, son los hombres de las

41 Semanario Pintoresco Español. 7-4-1839, entrega n.º 14/ 1839. Firmat per José de Vicente y Carabantes.

42 Semanario Pintoresco Español, entrega n.º 61/ 1836.

clases más inferiores. Esta discriminación en lo que concierne al traje, en un sexo esencialmente coqueto nos sorprende; pero nuestro asombro cesa, cuando reflexionamos de que las mujeres sólo poseen el sentimiento de la moda y no el de la belleza. Una mujer siempre pensará que cualquier pedazo desgraciado de trapo es encantador, si es moda el llevar ese pedazo de trapo»⁴³. Com veiem l'observador Gautier, denúncia clarament la desaparició del nostre vestit nacional entre les dones i la seua autenticitat entre els llauradors. D'altra banda, també advertim que en realitat res aporta al coneixement d'aqueix vestit nacional de la llauradora valenciana.

Durant els anys 1842 al 1845, es publiquen quatre obres geogràfiques i estadístiques. Dos d'elles, estan coordinades pel jove geògraf, periodista, escriptor i editor Francisco de Paula Mellado Salvador, una altra pel geògraf i polític Pascual Madoz Ibáñez, i l'última és una col·laboració entre Antillon,

Miñano, Torrent, Verdejo i uns altres⁴⁴. De Mellado solament podem extraure el següent comentari, que si bé aporta poc al coneixement del vestit tradicional, si ho fa a l'essència d'aquest treball. «Las mugeres gozan justamente del título de hermosas y amables en su trato. Su vestido es tan elegante y sencillo que no hace muchos años fue de rigurosa moda para los bailes de Carnaval, hasta entre las más aristocráticas damas cortesanas».⁴⁵

Tampoc Madoz aporta gens d'interés sobre el vestit de la dona de l'Horta, de la qual simplement ressalta la seua elegància, oblidant la pinta, que substitueix per flors i plomes, alguna cosa que ens és desconegut fins al moment. «Las mujeres son hermosas, de talle esbelto y de ojos grandes y rasgados, siendo su cutis más delicado y blanco que en el resto de la Península; todas ellas aunque sean de las clases menos acomodadas, gastan un lujo verdaderamente estremado en sus

43 Voyage en Espagne. Nouvelle édition revue. Théophile Gautier. Paris. 1845.- *Wanderings in Spain*. Théophile Gautier. London. Ingram, Cooke and Co. 1853. S'han utilitzat les dues edicions comparant-les, per a poder tindre una millor traducció, ja que no em pareixien del tot correctes.

44 La Geografía pintoresca, segun los novísimos descubrimientos, tratados, balances comerciales, censos e investigaciones. Texto según Antillon, Balbi, Malté-Brun, Miñano, Torrente, Verdejo, etc. En dos volums. Madrid. 1844.

45 Guía del viajero en España por Francisco de Paula Mellado. Madrid. 1842. Y España geográfica, histórica, estadística y pintoresca: descripción de los pueblos mas notables del reino é islas adyacentes. Francisco de Paula Mellado Mellado, Madrid. 1845.

vestidos; adornan con flores y plumas sus cabezas, y tienen un carácter tan fino y jovial que hace muy amable su trato y compañía»⁴⁶.

On indubtablement, es fa una descripció més completa, és en tractar les dades de Xixona. Pel fet que l'obra està recopilada sobre informants locals, en general secretaris dels ajuntaments, l'informant, podia donar més importància a uns aspectes o uns altres. Queda clar que la majoria dels secretaris donaven més importància a les dades econòmiques que als aspectes socials i de costums. En el cas de Xixona, l'informant va decidir fer una detallada descripció del vestit utilitzat per les dones xixonenques. «Las mujeres se distinguen de todas las de la provincia, y aun del reino de Valencia, no sólo por su hermosura, cuanto por su aseo, limpieza y gracioso modo de vestir. Compónese su traje de una especie de enaguas o guardapiés algo corto, listado de blanco y azul; justillo de raso al cuerpo, que sujet a bien su delgada cintura, con un armazón a los pechos que llaman petillo y medias mangas de lienzo blanco con encaje o puntilla; pañuelo blanco o de colores al cuello, cuyas puntas atan por

detrás; otro pañuelo blanco a la cabeza, generalmente caído a los hombros; peinado todo atrás con su hermosa trenza caída á las espaldas, calzando sus pequeños pies unas alpargatas finas de cáñamo, tan blanco como las medias que dibujan su bien contorneada pierna».

Durant l'estiu de 1846 visiten Espanya Alphonse Desbarrolles (pintor i litògraf que coneixia Espanya bastant bé i raó per la qual el govern de Louis-Philippe el va enviar al nostre país en missió per a les noces reals) en companyia de Pierre François Eugène Giraud, pintor també. A Madrid es van unir i van seguir el seu viatge per Espanya ab Alexandre Dumas i els seus companys. El fruit d'aquest viatge va ser, entre altres, el llibre d'èxit titulat *Deux Artistes en Espagne* (1855), escrit pels dos pintors i reeditat en diverses ocasions. En passar per Alcalá de Gisbert, ens comenten: «Era, nos acordamos de eso, día de fiesta. Todos los habitantes estaban sentados a la sombra en las calles. Las mujeres, como verdaderas africanas, llevaban pendientes tan pesados que les hacía falta un cordón para sostenerles. Los hombres se recogían inmóviles y graves en sus bellos trajes valencianos, variados al infinito por sus mantas de diversos colores abigarrados». I en arribar a València, allotjats en la mateixa venta que els toreros, ens relaten l'abillament de dues joves balladores. «Ellas ambas tenían

46 Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar. Por Pascual Madoz. Madrid. 1845 – 1850. Obra en 16 volums.

el pecho y los brazos descubiertos. Un nudo de cintas plateadas detrás flotaba en la cabeza y se unía a las trenzas de sus cabelleras, que superaba un peine de oro»⁴⁷.

Al compositor Alexis de Garaudé, que va viatjar per Espanya en 1851, devem una breu descripció de la dona valenciana, que com és usual, es limita al tocàt. «Las valencianas tienen una gran actividad, y dicen que gobiernan a sus maridos. Resultan muy atractivas por sus bellos cabellos sujetos con un alfiler grueso de oro y un gran peine en lo alto»⁴⁸. Una altra curta descripció del tocàt, recollim en les paraules del capellà Irlandès Archibald Neil Campbell-Maclachlan, que es trobava en el mercat de València en 1853 i que el descriu com: «¡Una escena tan plena y pintoresca era imposible de concebir! Ya que al lado de los puestos habituales para compradores y vendedores, y los montones de frutas de brillantes colores, había un número de cabinas como en una feria, todas rodeadas por una muchedumbre variopinta. Las mujeres llevan comúnmente dos alfileres

grandes en la trasera del pelo, con finales adornados, y unos enormes pendientes. A veces, mientras iban andando, llevaban una mantilla gruesa sobre la cabeza, que les enmarcaba la cara»⁴⁹.

En 1858, el periodista i escriptor londinenc, George Walter Thornbury, realitzà un recorregut per Espanya, i en passar per València, descriu el vestit dels valencians, alhora que indica que són els grans entesos de cavalls, els traginers d'Espanya i els cotxers de Madrid per excel·lència ab referència al vestit de les valencianes, com sempre el seu característic tocàt. «En cuanto a estas mujeres, que en Madrid, se dedican a la venta de bebidas heladas en las calles, y que aquí están limpiando en las puertas, llevan sus rollos de pelo perforado con grandes alfileres de plata, grandes como dagas y llevan peines de plata dorada con la imagen de la Virgen sobre ellos, y esos adornos y pequeñas imágenes de santos de plata, que usan como talismanes contra el mal de ojo»⁵⁰.

Durant els anys 1860 i 1861, lady Sophia Dunbar, que va viatjar ab vaixell i

47 Deux Artistes en Espagne. Desbarrolles, Alphonse. Illustree par Eugene Giraud. Publicado en le Phanteon Populaire. Paris. Georges Barba. 1862.

48 L'Espagne en 1851, ou Impressions de voyage d'un touriste dans les diverses provinces de ce royaume. Alexis de Garaudé,... Paris. 1852.

49 Diary of a Tour in Spain During the Spring and Summer of 1853. By Archibald Neil Campbell-Maclachlan. Published by Forgotten Books 2013. Originally published 1885. PIBN 1000341087.

50 Life in Spain: Past and Present, Thornbury, George Walter, En dos volums. London. 1859.

en diligència ab la seu família i una criada espanyola d'intèrpret, pintant molts dels ports espanyols i que hui aconsegueixen gran cotització en les subhastes d'art. Com a totes l'única cosa que li crida l'atenció és el tocat. «*Las mujeres peinan el pelo de una manera muy favorecedora, un rico rodillo de pelo trenzado alrededor de la cabeza, atravesado con agujas de plata con perillas grandes*»⁵¹.

L'any 1862, el dibuixant Gustave Doré va convèncer al baró Jean Charles Davillier, escriptor i col·leccionista d'art, per a realitzar un viatge per Espanya i escriure uns articles per a publicar en *Le tour du monde. Nouveau journas dones voyages*. Davillier va preparar els textos i Doré els dibuixos ab referència al vestit de la dona valenciana al seu pas per València, la seua aportació es limita a una breu descripció de les llauradores que acudien a vendre al mercat. «...Estas frutas maravillosas son vendidas por graciosas Valencianas, de las que algunas son sumamente bellas; sus cabellos, negros como el ala de un cuervo, son enrollados como esteras redondeadas sobre las sienes y llevan detrás de la nuca en un moño enorme; este moño es atravesado por una aguja

51 A family tour round the coasts of Spain and Portugal during the winter of 1860 y 1861. Sophia Dunbar (lady.). Edimburg and London. 1862

larga de plata dorada que se remata a cada extremidad por un botón ancho adornado de esmeraldas falsas o de numerosas perlas finas: durante nuestra estancia en Valencia, íbamos cada mañana a dar nuestro paseo por el mercado, y Doré hizo allí una cosecha amplia de tipos encantadores»⁵². En realitat el dibuix de Doré, no mostra el collaret de quatre voltes que indica Davillier en el seu text.

45 Una dona del mercat de València.
Font: *Le tour du monde*. 1862.
Col·lecció Ferrandis-Bermejo.

52 *Voyage en Espagne, par MM. Gustave Doré et le baron Ch. Davillier*. Madrid (suite). 1862. Dessins inédits de Gustave Doré. Texte inédit de M. le baron de Davillier. En *Le tour du monde. Nouveau journas des voyages*. En 24 vols, editats entre 1862 y 1871. V 6.

És en realitat en la descripció de les orxateries madrilenyes, on fa alguna descripció més completa del vestit. «Los refrescos de las chuferías son servidos por jóvenes chicas, invariablemente valencianas, que llaman la atención ver por su limpieza irreprochable y su diligencia en servir a los parroquianos; llevan ordinariamente gracioso traje nacional: jubón de terciopelo cubierto de un pañuelo ligero de muselina cruzado sobre el pecho, la falda corta y el delantal de seda de reflejos de cuello de palomo. Mientras que tomábamos nuestros vasos de mitj e mitj, el nombre valenciano que se da a una mezcla en horchata de chufas y de agua de cebada, Doré tuvo tiempo de dibujar a una de estas Valencianas, guapa chica con los brazos desnudos y esbelto talle; un collar de perlas finas de cuatro vueltas se enrollaba alrededor de su cuello, alrededor de una pureza irreprochable de líneas; su cabellera negra, de una abundancia extraordinaria, se retorcía en esteras relucientes, y adornada de largas agujas que atravesaban el moño, al estilo de las minenti romanas, y con unos grandes peines de plata dorada que llevan las labradoras de la Huerta, y que coronan su cabeza como una diadema»⁵³.

46 *Orxata valenciana.* Font: Gravat de 1842.
Col·lecció Ferrandis-Bermejo.

Per l'any 1865, l'Escriptor espanyol d'origen irlandès Henry George O'Shea, va publicar una guia de viatge per Espanya i Portugal, en la qual descriu escàridament el vestit i àmpliament la joieria. «Las mujeres llevan un corto zagalejo, de seda o algodón, según el medio; un jubón aterciopelado, y un pañuelo de seda doblado sobre sus hombros; el rodete de pelo es perforado con un alfiler de plata dorado, con perillas, llamadas aguja de rodete y un alto peine de plata dorado, llamado pinteta, ahora llevado más debajo de lo que solían llevar anteriormente. Llevan joyas en cantidad, y son sobre todo herencias de familia se transmiten de las madres a hijas, y que pueden datar desde la época del descubrimiento de América. Las formas son de lo más clásico, y las piedras son esmeraldas, y amatistas, a menudo grandes y poco finas en el corte. Llevan también varios amuletos, como son las pequeñas imágenes de plata de santos locales, y de la gran patrona local, Nuestra

53 Ibidem anterior, Tomo 20.

Señora de los Desamparados, una cruz de filigrana de plata, etc.»⁵⁴.

L'any 1866, Valèrie Boissier, comtessa de Gasparin, realitza el seu Passeig per Espanya, on ens deixa una bona descripció de les saguntines del moment. «Encaramadas en escaleras de mano, las saguntinas blanquean con cal la fachada de sus pobres casas: así ocupaban sus ocios la sobrina y la aya de D. Quijote. Asean la ciudad en honor del domingo de Pascua. Todas aquellas amas de casa llevan vestido de india, que oculta la pobreza con lo vistoso de los colores: ¡tela propia de este siglo de mucha vanidad y poco dinero! Las saguntinas han dejado sus fuertes jubones de lana, sus bordados característicos, el gracioso modelo de su corpiño morisco, para vestirse con esas telas lacias, de colores que se marchitan, y para llevar la flotante casaca dé las ciudades, que es el ideal de lo feo. Pero las trenzas de su negra cabellera conservan todavía la fibula clásica, y arracadas de gusto oriental decoran su ovalado rostro»⁵⁵.

L'historiador local de Morella, José Segura Barreda, va publicar en 1868,

54 O'Shea's Guide to Spain and Portugal. Henry George O'Shea. Paris. 1889.

55 Paseo por España. Relación de un viaje a Cataluña, Valencia, Alicante, Murcia y Castilla por la Condesa de Gasparin. Valencia. Imprenta de José Domenech, Caballeros, 47. 1875.

en tres volums la història de Morella i els seus llogarets. En aquesta obra, malgrat l'extensa, poc és el que es diu de la indumentària femenina. No obstant això, resulta interessant el fet que en aquells anys, fins i tot els masovers de la comarca, utilitzaven les tradicionals saies de drap blau. Però el que si resulta interessant, són els dibuixos que aporta, representant els esdeveniments que relaciona en el llibre. Així doncs, veiem en les dues estampes de baix, l'anada a la missa dominical i un romiatge⁵⁶.

47 Camí de l'església.
Font; Universitat Jaume I.

48 Romiatge.
Font; Universitat Jaume I.

56 Morella y sus aldeas, Geografía. Estadística, Historia. Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones ilustres, etc., de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas, D. José Segura y Barreda. Morella. por Javier Soto, 1868.

La visió del mercat de València, que ens brinda de la seua visita en 1869, la historiadora Marguerite Tollemache, denota clarament la moda de la mantellina de “ambo” o de “terno”, en la segona meitat del segle xix. «Las vendedoras con pañuelos de un amarillo brillante cubiertas las cabezas y resaltando la piel oscura de los vendedores de flores, mientras estaban bajo sus toldos blancos y rojos que te invitan a comprar, sonriendo con esa gracia que es peculiar del sur. Los compradores estaban allí, ellas con sus mantillas negras, sujetadas a la trasera de la cabeza, la caída de encaje o gasa velando la cara y con los extremos doblados artísticamente a través del pecho; los hombres en sus alegres mantas, daban un paseo bajo las acacias»⁵⁷.

Una altra visió del mercat, ens la ofereix en 1872 un altre viatger francés. Pierre Léonce Imbert va viatjar a Espanya i de les seues experiències va escriure: «El traje de la vendedora está compuesto por una falda de lana, un corsé de color verde y una camisa de mangas huecas, bordadas en el borde, dejando desnudo el brazo. Sus cabellos se enrollan en las patillas en forma de cebolla quemada. Largas agujas de oro, adornadas con esmeraldas, sostienen el

moño. Un pañuelo de seda para proteger el cuello»⁵⁸. En clara al·lusió als caragols.

Per a finalitzar aquesta sèrie de viatgers, dues curtes descripcions.

La primera correspon James Albert Harrison. «...y entre las mujeres de los campesinos las trenzas largas en la parte posterior se mantienen unidas por un alfiler de plata, al cual un peine muy magnífico de plata de diseño pintoresco da el acento mayor»⁵⁹. L'altra d'Ellen és Charlotte Hope-Edwardes, que realitzà el seu viatge en 1881 i 1882. «Las mujeres más pobres llevan vestidos coloreados y mantones, y pañuelos en vez de mantillas, y algunas de ellas, de los pueblos del país, llevan las cabezas desnudas, con el pelo minuciosamente trenzado, y cuatro alfileres grandes a través de él»⁶⁰. Descriu també una xiqueta. «Tenía sobre el busto un jubón apretado negro y la falda muy corta de franela escarlata, las trenzas grandes de pelo sujetado con los alfileres de esmeralda y diamante y una tez marrón como una atractiva pera de invierno».

58 L'Espagne, splendeurs et misères: voyage artistique et pittoresque. Pierre Léonce Imbert. Paris. 1875.

59 Spain in Profile: A Summer Among the Olives and Aloes. James Albert Harrison. Houghton, Osgood, 1879.

60 Azahar: extracts from a journal in Spain in 1881-82 / by Ellen Charlotte Hope-Edwardes. 1883.

57 Spanish Towns and Spanish Pictures. Mrs W. Marguerite Tollemache. Ed. J.T. Hayes, London. 1870.

4

El vestit tradicional dels valencians vist pels valencians

Àlbum artístic [Text imprès]: record
de la fira i d'exposició de València.

Publicació: [València?]: [Vídua de
P. Martí], [1883?].

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu /
Biblioteca Valenciana Digital (BIVALDI).
Font: BIVALDI

Los valencianos, pintados por ellos mismos, és una obra de recopilació d'uns articles costumistes recollits de diversos autors. A mitjan segle xix, es van fer aquestes recopilacions en diversos llocs d'Europa, Espanya i Amèrica. Les primeres es van fer a França i Anglaterra en 1840, a les quals va seguir Los españoles pintados por ellos mismos. No obstant això, a Espanya ja teníem antecedents d'aquesta mena d'articles costumistes, en Las escenas matritenses de Ramón Mesonero Romanos, que venia publicant-se des de 1830. Un antecedent fins i tot anterior el tindríem en la col·lecció de gravats Los gritos de Madrid, que venia a ser una cosa similar.

L'article de la valenciana, en el qual es comptaven els costums de les joves valencianes, es va encarregar a l'advocat i escriptor costumista de Villena José Zapater i Ugeda (1826-1899), que ho descriu així: «El traje que actualmente usa nuestra heroína, difiere muy poco del que se ve en la ciudadana, pero el clásico, el que ha dado tanta celebridad a la valenciana y del que van quedando raros ejemplares, que solo se ven en las grandes solemnidades, es tan rico como gracioso, tan pintoresco como el de las napolitanas. Compónese de un Zagalejo de riquísima tela de seda, ordinariamente de brocado de fondo blanco sembrado de flores; jubón [gipó] de raso negro,

pañuelo corto y delantal de muselina o tul bordado de oro y lentejuelas; media blanca y zapato escotado con lazo; el cabello echado hacia atrás y formando rodete sostenido por una aguja y dos picadores [rascamonyos] precedidos de una peineta alta en forma de mitra de plata sobredorada, con grabados y relieves; pendientes largos de tres colgantes do perlas, llamados barquillos; un collar de varias rastras de perlas finas o cadena de oro, con una cruz o medallón de lo mismo sembrado: de perlas o más bien de esmeraldas pendientes del cuello, y un pañuelo bordado en la mano. Tal es el traje de calle. Para ir a la iglesia se usa el mismo con la diferencia de que se le añade una mantilla negra de seda, bastante corta de modo que a causa de la altura de la peineta no baja de la mitad de la espalda». Aquesta descripció de Zapater deixa clar que el vestit que descriu ja no està en ús i, si tenim en compte la data del seu naixement, ell ja no degué conéixer molts guardapeus.

Un altre article de la mateixa recopilació, ens mostra el vestit de les joves valencianes de l'època. «Mucho antes de la carrera, las mozas y las solteras de la vecindad discurren por los alrededores del campo, con ese aire tradicional que ni han mudado las revoluciones ni es fácil hacer desaparecer. Por supuesto que ha de ser muy pobre la joven y aun la vieja

que no se adorné con el collar de gruesas perlas, rica adjudicación del quinto de su madre, y con un par de barquillos de oro con esmeraldas, que si desaparecen es para dar paso a otros pendientes de la clase del collar. Si ha de ir a la orden del día llevará pañolón de crespón amarillo, u otro color fuerte, y blanco si es hija de rico arrendatario o propietario acomodado, con falda de seda de tornasol a rayas diminutas, y un buen abanico de nácar o hueso. Las que no reúnen tantas conveniencias, se prestan con el pañuelo de crespón ü otro pequeño de pita, hueca falda de percal francés, y borcegués de cabra. Píntense como se quiera, más lindas labradoras no las hay en el mundo»⁶¹.

En l'obra de Teodor Llorente Olivares (1836-1911), *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, es descriu així a la dona valenciana dels seus dies (o tal vegada la que recorda de la seu infantesa). «La mujer, muy recatada y honesta, es ajena a toda coquetería; ciñe asimismo sus sienes pañuelo oscuro, que cae atrás cubriendo la cabeza y ocultando el cabello; otro pañuelo, cruzado sobre los hombros, tapa la apretada cotilla; baja la recia saya azul hasta los pies, que

calzan medias de estambre, también azul, y fuerte sandalia. Sus galas, para los días festivos, son la mantilla espesa, tan recogida que apenas deja ver el rostro, y la basquiña negra: cuando, así enlutadas, van a la iglesia, parecen lúgubres fantasmas».

Però quan sembla veure's obligat a descriure el vestit en *La labrador valenciana*, el seu to canvia. D'entrada ja adverteix que es tracta d'una disfressa de la gent acomodada, ab el qual s'intenta donar un toc de tipisme en certes solemnitats (alguna cosa que ja advertia Zapater). Que es trauen peces antigues per a imitar-les els robres, és a dir, les roberies de teatre: «Para disfraz de las señoras, y para dar más carácter de valencianismo a algunas solemnidades, se sacan de la vieja Caixa aquellas prendas, y las imitan y copian los roperos. El corpiño (gipó) muy ajustado, de seti, negro o de color (1); el pañuelo no muy grande, cruzado sobre el pecho, de tenue lienzo blanco (clarí), con recamaduras de oro; la falda de seda brochada, recamada también de oro con guirnaldas de flores tejidas sobre un fondo claro (2); la media blanca, y el zapatito de seda muy escotado, formaban el precioso traje nupcial de la labrador rica».

Al text precedent, fa Llorente dos comentaris, com a notes de peus de página, que convé revisar. El primer sobre les mànegues dels gipons, on classifica de mànegua curta i de mànegua llarga.

61 Los valencianos pintados por si mismos. Obra de interés y lujo, escrita por varios autores escritores. Valencia.1859. Imprenta de La Regeneración Tipográfica.

En realitat, confon els tipus de mànegues utilitzats per les valencianes. En les mànegues curtes, s'utilitzaven tres tipus bàsics; les tales o de sangradura, que arribaven a la sangradura del braç; les de "munyó" o de "colze" que cobrien una mica del colze i de "destral". Llorente aplica aquest últim nom a la mànegua llarga, creant una confusió a investigadors poc inquisitius. Ab la intenció d'il·lustrar l'error de Llorente, observe's a continuació les imatges de les diferents tipus de mànegues, en les quals el lector, podrà ab facilitat identificar l'error. Vegem la cita de Llorente: (1). «Setí era una tela de seda, especie de raso muy fuerte. El gipó era de manega curta, y en ese caso, la manga, que sólo llegaba hasta la mitad del antebrazo, estaba adornada con randa (puntilla), o de manega d'astral. Estas mangas eran largas y ajustadas, con bocamangas salientes, de cuya forma tomaban el nombre».

El segon comentari, fa referència a la falda. En el cas de Zapater, diu zagalejo i Llorente falda, la qual cosa evidencia que el terme guardapeus, ja no s'utilitza. Tots dos coincideixen que la falda que descriuen ja no s'usa i que queden escassos exemplars en les arques. Llorente, a més, adverteix que les de vius colors són

49 Tipus de mànegues.

Fuente: Colección Ferrandis-Bermejo.

molt modernes i que les antigues que ell ha vist són verdes, ab brodats menuts, (imatge 50) i guarnides en la part inferior ab passamaneries d'or, la qual cosa ens trasllada a l'antic guardapeus. «(2) La tela de la falda era siempre de seda, gruesa y rica, pero cambió la moda con los tiempos. Las faldas con flores de colores vivos, tejidas sobre fondo claro, son las más modernas. Guardada por una molinera, vi una de raso blanco, primorosamente bordada de oro: era gala nupcial de su bisabuela. De la misma antigüedad, he visto varios ejemplares de una falda muy hermosa y típica, de color verde-escarola, con flores menuditas bordadas de oro, y guarneida en la parte inferior con trencillas, de oro también»⁶².

50 Gipó de mànega llarga i flors brocades.

62 España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Valencia. Teodor Llorente. T 1. Barcelona. 1887.

Finalment Llorente, ens aclareix que el tocat és el més característic del vestit de la valenciana. Com ja haurem advertit per totes les dades aportades anteriorment, efectivament, tant els periòdics de Madrid que anuncien les disfresses de màscares i les descripcions dels viatgers, coincideixen en això. Vegem a continuació la detallada descripció de Llorente. «Pero lo más especial y característico, lo que la agraciaba más, era el tocado. Caía sobre ambas sienes el cabello, en bandas muy lisas, cubriendo las orejas con una especie de trenzadas escarapelas (caragols). Dividido el de detrás en delgadas trenzas, formaba el rodete, aplastado sobre la cerviz, sujeto con dos largos pinchos (agujas o rascamoños) de metal dorado, cuyas gruesas cabezas, adornadas con esmeraldas (verdaderas o falsas) primero, y en tiempos más recientes con perlas, sobresalían a uno y otro lado, formando juego con las arracadas (barquillos). Completaba este artístico adorno la gran peineta de metal (pinta), toda dorada, que daba marco triunfal a la cabeza, ornándola, como la de los santos, con una aureola bizantina».

Tant Zapater, com Llorente, evidencien ja l'ús de l'agulla formada per espasa i fonga o canó, i dos picadors (Zapater) o rascamonyos. Indicar ací que el veritablement necessari era l'agulla, que era la que permetia formar i fixar el monyo

o rodet, anomenat per les valencianes la pataca, per la seu semblança ab el característic pa. Sobre les agulles, aclareix que les de pedres fines o falses són més antigues i que les modernes són de perles. Evidència també que formen conjunt ab els barquillos (el mateix que Zapater), que per cert, són les característiques i autòctones arracades valencianes.

Però no podem oblidar en l'obra de Llorente, la descripció que fa de les llauradores de Villena. Sucosa descripció, que ens acosta molt més que unes altres al vestit tradicional de les valencianes. Diu: «Una nota simpática que encontraréis aún en Villena, llamada también a desaparecer, es la airosa y pequeña mantilla o rebocillo de bayeta blanca que todavía usan algunas villenesas para ir a la iglesia, y que llevan con mucho garbo».

Però el veritablement interessant, és la nota que col·loca a peu de pàgina, ab una detallada descripció d'un vestit de temps passats, però que en alguns elements, encara té vigència a la fi del segle xix. «El traje de las campesinas de Villena, ya muy modificado, era sobremanera airoso y les favorecía mucho. Llevaban el cabello tirado atrás, como las labradoras valencianas, pero sin caragols y con el rodete más pequeño; este rodete sujeto también con largos alfileres de caprichosa orfebrería. Ceñían su cuerpo con un corpiño ajustado, negro casi siempre, con

adornos de terciopelo del mismo color, y sobre el corpiño, el pañuelo, cruzando las puntas para rodear la cintura. Este pañuelo era de crespón con fleco para los días de fiesta, y con muchos alfileres lo prendían al pecho y a la espalda, formando estrechos pliegues, para que quedase muy descubierto el cuello, que adornaban con sartas de perlas y de corales, o con cuentas de vidrio, si no tenían para más.

También llevaban (y aún llevan) la vistosa y característica saya, que ellas mismas tejen, saya muy corta, de lana teñida de vivos colores, y formando rayas verticales. Adornaban estas sayas con anchas cenefas negras o de color verde oscuro, cuyos dibujos recuerdan algo las telas indias y persas. Las medias, blancas o de azul muy claro; los zapatos muy escotados, y para el trabajo, alpargatas de cáñamo, con cara pequeña, y largas cintas blancas para sujetarlas. La mantilla blanca de bayeta, que usaban siempre para ir a la iglesia, tiene vueltas y ribete de seda también blanca». Té enorme valor per a nosaltres aquesta cita de Llorente, que evidencia l'ús continuat de la mantellina de baieta, circumdada per cinta de color, que fa la seu aparició durant la primera dècada del segle xviii, com a continuació d'un altre model anterior, que en lloc de la cinta portava brodat. Aquesta mantellina la teníem documentada en l'Horta, fins a la dècada dels 40 del segle xix, però que

ab aquesta cita, arriba fins pràcticament al final del segle.

En 1872, es va publicar en *Las mujeres españolas, americanas y lusitanas pintadas por sí mismas*, un article de Purificació Llobet, una assagista i periodista valenciana, que va signar l'article com Camila Calderón⁶³. L'autora de l'article havia nascut en 1852, i res va poder veure durant la seua infantesa del vestit tradicional, ab el que la seua descripció s'ha de considerar purament periodística, com a molt, recollit de descripcions de transmissió oral. També ella ens adverteix que ja no està en ús. «El traje característico de la labrador es tan pintoresco cuanto rico y gracioso. Hoy ya no se viste completo sino en las grandes solemnidades». Sobre la falda, ens diu que és curta, cosa molt normal, si la compara ab la moda d'aquell moment, en el qual ja

no es porta el curt guardapeus, substituït per les llargues faldes encolades de les senyores. I continua ab la descripció ab la falda, a la qual li retorna el nom de guardapeus. «Y son las prendas de que se compone el traje: guardapiés o falda corta de seda, sembrado de flores, algunas, las más ricas, lo usan de brocado, jubón de raso negro u otro cualquiera color oscuro, con manga ceñida, que está abierta en la parte inferior, como la de los fracs antiguos: esta parte se suele doblar sobre el resto de la mano. En el verano, llevan en vez de este jubón, un justillo que hace las dobles veces de jubón y de corsé, acordonado por delante. Este justillo, que se sujet en los hombros por una presilla, deja ver las mangas de la camisa, mangas cortas, de farolillo, llamadas vulgarmente, y orladas con una puntilla. El justillo es de seda y de color fuerte con vivos dorados». La descripció del guardapeus és pràcticament copiada de Zapater, i quan al gipó, només contempla el de mà negra llarga, però incorpora el justillo o cotilla del qual havien passat Zapater i Llorente.

Ab referència als complements de davantal i mocador, ens diu que són d'encaix brodat en or. Coincideix ab tots dos en el brodat, però quan als materials, diu que són d'encaix i ells de mussolina i llenç. Quan al davantal diu que és com el mocador, ab el que

63 *Las mujeres españolas, americanas y lusitanas, pintadas por si mismas. Estudio completo de la mujer en todas las esferas sociales, sus costumbres, su educación, su carácter, influencia que en ellas ejercen las condiciones locales y el espíritu general del país a que pertenece. Obra dedicada a la mujer por la mujer y redactada por las mas notables escritoras hispano-americanos-lusitanas, bajo la dirección de la señora doña Faustina Sanz de Melgar, e ilustrada con multitud de magníficas láminas dibujadas por don Eusebio Planas. T 1º. Barcelona. Establecimiento tipográfico de Juan Pons, Olmo, 13. 1872.*

no per necessitat, hem de suposar que formaven un conjunt, sinó que probablement eren del mateix material. «Sobre el justillo, o jubón, se coloca su pañuelo de encaje blanco, bordado de oro. El delantal es como el pañuelo y al atarse por detrás, forma un gran lazo de puntas colgantes. Las enaguas todas son lisas, es decir sin ningún bordado: pero orladas con un volante de la misma tela, estrecho y fruncido». La veritat és que en tota la documentació estudiada, no es reflecteixen mocadors i davantals d'encaix. El sentit comú ens fa pensar que, almenys, els davantals, destinats a protegir el guardapeus, mai van poder ser d'encaix per la seu clara tendència a enganxar-se ab qualsevol cosa, a més de deixar passar els líquids o pols que es vessaren sobre ell.

Purificació Llobet, ens dona moltes dades sobre la sabata, mentre que Zapater, només diu que les calces són blanques i les sabates escotades i ab llaç. «La media es de seda blanca, calada; las solteras la llevan con un bordado hacia la parte del tobillo y, aunque se usan diferentes dibujos, es lo más común el de un pez de cortas dimensiones. Zapato escotado, bajo, blanco antes, hoy de color, casi siempre negro. Al principio del siglo actual se llevaban tacones, siendo curioso y de notar un dato, y es que, en las zapaterías, se vendían los zapatos sin tacones, y una vez

comprados se llevaban casa del taconero para que les pusiera los correspondientes tacones, que eran siempre de madera pintada y variaban los colores según el capricho de la que había de usarlos. Este oficio de taconero hace muchos años que se perdió y hoy se compran los zapatos con sus correspondientes tacones; sin embargo, lo regular es que carezcan de tacón los zapatos de la labrador».

L'única que fa referència a la mantellina, és Llobet, la que ens diu: «Para ir a la iglesia, o en las grandes solemnidades, como es la de pedir los padres la mano de la prometida de su hijo, asistir a una visita de duelo o la primera después de haber contraído matrimonio, se usa la mantilla de sarga negra, con solo un velo por delante, hoy toda ella guarnecido de blonda».

La descripció del tocat, igual que Llorente, parla de caragols col·locats als costats de la cara. És l'única que indica que els caragols se subjecten ab agulles daurades. «El cabello lo llevan peinado en trenzas y recogido en la parte posterior de la cabeza en forma redonda (rodete, en el país), y en la parte anterior se dejan dos mechones que recogidos en forma de tirabuzón aplastado y redondo, se prende con seis o más agujas doradas y cae sobre las sienes. En el rodete llevan una aguja de oro o plata, de más de una cuarta y un pasador del mismo tamaño, que encaja en

el cañón que forma el cuerpo de la aguja, uno de cuyos extremos tienen, aguja y pasador, un rosetón del tamaño de una peseta, orlado de perlas y esmeraldas. En la parte posterior de la cabeza, donde termina el rodete, llevan una peineta dorada y alta como la antigua peineta de teja».

En la seu descripció de les arracades podem identificar clarament barquillos. Quan a la creu del coll, joia o placa, ens fa el comentari de la seu col·locació al pit per les casades i en temps anteriors. Fa el comentari de la col·locació al coll del collaret subjecte per un llaç de cintes, com si aquest llaç fora exclusiu del collaret i no de la placa. «Las casadas llevaban antigüamente en el pecho una placa de piedras verdes, si no podían ser esmeraldas, a modo de alfiler y que formaba parte del regalo que el novio hacia a su prometida. En las orejas, arracades (propriamente la arracada morisca), compuestas de esmeraldas y perlas, y en el cuello collar de perlas con una o más rastras, según sea la riqueza de la labrador, y sujeto a la parte posterior del cuello con un broche y un lazo de cinta, que llega hasta la mitad de la espalda».

Acaba el seu reportatge d'indumentària, ab el mateix sentit ab què el va iniciar, indicant que el vestit descrit no és l'usual i que es tracta d'una recreació

occasional. «El abanico es siempre de varillaje ancho y de nácar o marfil con tela de papel. En los días de solemnidad llevan en la mano pañuelo blanco de encaje. Sin embargo de que este característico traje es tan lujoso, el que ordinariamente usan las labradoras es modesto, pues todo él se compone de percal inclusos el delantal y el pañuelo».

El vestido tradicional desde otras miradas

Este trabajo, que ahora se publica en dos volúmenes, fue concebido inicialmente como un solo. En el primero, se ha tratado sobre los conceptos básicos y diferencias de lo que es el traje tradicional histórico con el llamado típico o regional y la transformación de este último en traje emblemático de fallera. Así mismo, en el primer volumen se trataron los datos extraídos del estudio de la documentación de archivo correspondiente a la época clásica de utilización del traje tradicional. Todo esto me obliga a preparar unas palabras preliminares para este segundo volumen que trata de cómo se inició y evolucionó el llamado traje típico y que deberíamos denominar traje de fallera. Lo hacemos con un primer capítulo dedicado al traje tradicional, visto desde las diversas artes durante la época clásica, es decir, durante el siglo XVIII y primeras décadas del XIX. Los otros cuatro capítulos, los centramos en el traje regional y de fallera.

The traditional costume from other points of view

This work, now published in two volumes, was initially conceived as one single piece. The first volume covers the basic concepts and differences of what is the traditional historical dress also the so-called typical or regional, including the transformation of the latter into the emblematic fallera dress. Also, the first volume relied on data extracted from the study of archival documentation corresponding to the classical period of use of the traditional dress. Taking all of this into account, I feel compelled to prepare a few preliminary words for this second volume which will deal with how the so-called traditional dress began and evolved and which we should call fallera. This will be done with a first chapter dedicated to the traditional dress as exemplified by various art works studied from the classical period, that is to say the 18th century and the first decades of the 19th. Another four chapters will focus on regional and fallera dress.

Col·lecció Llotgeta de Patrimoni Local

6

El present treball es publica en dos volums. El primer analitza els conceptes bàsics i diferències del vestit tradicional històric amb l'anomenat tipic o regional i de la transformació d'aquest últim en vestit de fallera. La investigació s'ha fet tractant dades extretes de l'estudi de la documentació d'arxiu corresponent a l'època clàssica d'utilització del vestit tradicional. El segon volum tracta de com es va iniciar i va evolucionar l'anomenat vestit tipic que hauríem d'anomenar de fallera. Ho fem amb un primer capitòl dedicat al vestit tradicional, vist des de les diverses arts durant l'època clàssica, es a dir, durant el segle XVIII i primeres dècades del XIX. Els altres capitòls els centraren en el vestit regional i de fallera.

AJUNTAMENT
D'ALDAIA

